

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΉ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ & ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ: *«Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά: Βιολογική και μεταφυσική έννοια του θανάτου (αντιλήψεις για την μετά θάνατο ζωή).»*

Ονοματεπώνυμο μεταπτ. φοιτήτριας: Τζιντζιόβα Μαρία
Α.Μ.: 63

Μέλη τριμελούς:

Αγγελική Λεονταρή, Ομότιμη Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Φωτεινή Μπονώτη, Καθηγήτρια

Κλεφτάρας Γεώργιος, Καθηγητής

Βόλος, Ιούνιος 2019

Περίληψη

Στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Συμβουλευτικής ανέλαβα την συγγραφή της διπλωματικής με θέμα *«Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά: Βιολογική και μεταφυσική έννοια του θανάτου (αντιλήψεις για την μετά θάνατο ζωή)»*. Ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα με πολλές παραμέτρους και δυνατότητες έρευνας. Στόχος της εργασίας αυτής ήταν πρώτον να διερευνηθεί κατά πόσο τα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, έχουν κατανοήσει την έννοια του θανάτου και αν οι αντιλήψεις τους για την βιολογική ή μεταφυσική έννοια του θανάτου αλλάζουν ανάλογα με την ηλικία. Ένας δεύτερος στόχος ήταν να διερευνηθεί αν οι αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο επηρεάζονται από το αφηγηματικό πλαίσιο.

Στην παρούσα έρευνα εξετάστηκαν οι ιδέες των παιδιών για την μετά θάνατο ζωή (μεταφυσική αντίληψη του θανάτου) στο πλαίσιο δύο διαφορετικών αφηγηματικών πλαισίων: ένα κοσμικό πλαίσιο και ένα θρησκευτικό πλαίσιο. Στην έρευνα συμμετείχαν πενήντα έξι παιδιά τεσσάρων ηλικιακών ομάδων, 5, 7, 9 και 11 ετών. Μετά από κάθε αφήγηση ζητήθηκε από τα παιδιά να δηλώσουν αν κατά την άποψη τους οι διάφορες βιολογικές, ψυχοβιολογικές και νοητικές διεργασίες συνεχίζουν να λειτουργούν μετά το θάνατο και τους ζητήθηκε επίσης να αιτιολογήσουν την απάντησή τους.

Τα παιδιά εμφάνισαν δύο διαφορετικές απόψεις για το θάνατο. Οι δύο αυτές διαφορετικές απόψεις ήταν ιδιαίτερα εμφανείς στα μεγαλύτερα παιδιά, στα οποία οι δύο αντιλήψεις για το θάνατο (βιολογική και μεταφυσική) φαίνεται ότι συνυπάρχουν. Από την άλλη όσον αφορά το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα δεν σημειώθηκε στατιστικά σημαντική επίδραση του αφηγηματικού πλαισίου στις απαντήσεις των παιδιών.

Λέξεις – κλειδιά: θάνατος, μετά θάνατο ζωή, αφηγηματικό πλαίσιο.

Abstract

As a part of my Master's degree in Counseling, I undertook the writing of a thesis with the subject "Children's understanding of death: Biological and Metaphysical meaning of death (the meaning of the after-life)." A highly interesting issue with plenty of parameters and research possibilities. The target of this task was firstly to investigate how the pre-school and school children have understood the meaning of death and if their ideas for the biological or metaphysical meaning of death changes according to their age. A second target was to investigate if the children's view of death is affected from the narrative context.

In this research, the children's ideas for the life after death were examined (metaphysical perception of death) in the context of two different narratives -a secular and a religious one. Fifty six children took part in this research of four age groups 5, 7, 9 and 11 years old. After each narrative the children were asked to state if, according to their opinion, the different biological, psycho-biological and cognitive processes continue to operate after death. Moreover, they were asked to justify their answers.

The children developed two different opinions about death. Those two opinions were mostly evident in the older children to whom the two meanings of death (biological and metaphysical) seem to co-exist. The narrative context did not seem to exercise an effect on children's answers.

Key words: death, after - death, narrative context.

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω ορισμένους από τους ανθρώπους που γνώρισα, συνεργάστηκα μαζί τους και έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην πραγματοποίησή της εργασίας αυτής.

Πρώτα από όλους θέλω να ευχαριστήσω, τους γονείς μου και τον αδερφό μου, που χωρίς αυτούς δεν θα μπορούσα να τα είχα καταφέρει, που με υπομονή και κουράγιο πρόσφεραν την απαραίτητη ηθική συμπαράσταση για την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Επίσης τους φίλους μου για την σημαντική στήριξη και την πίστη τους σε μένα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην επόπτρια μου κ. Λεονταρή Αγγελική για τις οδηγίες της, το υλικό και την καθοδήγηση σε όλη την διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας.

Τις ευχαριστίες μου εκφράζω και στην κυρία Μπονώτη Φωτεινή και κύριο Κλεφτάρα Γεώργιο που δέχτηκαν να είναι μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους συναδέλφους μου μεταπτυχιακούς φοιτητές για τις ανταλλαγές απόψεων, το ειλικρινές ενδιαφέρον τους και για τη σημαντική βοήθειά τους σε όλα τα στάδια της εργασίας.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	3
Abstract	4
Ευχαριστίες.....	5
Εισαγωγή.....	8
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	10
Σαν πρόλογος.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	14
1.1 Κατανόηση της έννοιας του θανάτου	14
1.2 Μεταβλητές που επηρεάζουν την κατανόηση της έννοιας του θανάτου	17
1.2.1 Γνωστική ανάπτυξη.....	17
1.2.2 Η ηλικία	19
1.2.3 Η προηγούμενη εμπειρία	23
1.2.4 Ο ρόλος των «σημαντικών άλλων».....	23
1.2.5 Η λογοτεχνία	27
1.3 Πιθανές παρερμηνείες των παιδιών για το θάνατο	28
1.4 Εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν σε έρευνες για την κατανόηση του θανάτου	30
1.5 Αντιλήψεις για την μεταθανάτια ζωή.....	32
1.6 Σύνοψη θεωρητικού κεφαλαίου.....	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	42
2.1 Η παρούσα έρευνα	42
2.2 Υποθέσεις της έρευνας:.....	42
2.3 Μέθοδος	43
2.3.1 Συμμετέχοντες/ συμμετέχουσες	43
2.3.2 Μέσα συλλογής δεδομένων	43
2.3.3 Διαδικασία	46
Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	48
3.1 Ανάλυση αποτελεσμάτων	48
3.2 Συζήτηση αποτελεσμάτων – Συμπεράσματα.....	54
3.3 Περιορισμοί της έρευνας	58
3.4 Προτάσεις για Περαιτέρω Έρευνα.....	59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	61
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	70

Εισαγωγή

Ο θάνατος αποτελεί μια περίπλοκη έννοια, αφηρημένη, με πολλές και διαφορετικές παραμέτρους (προσωπικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές) (Slaughter, 2005). Αποτελεί ένα τεράστιο θέμα που δημιουργεί πολλά ερωτηματικά στους ανθρώπους ανά τους αιώνες και παραμένει ένα προσωπικό θέμα για τον καθένα ως προς την διαχείριση του. Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ο θάνατος αποτελούσε και ίσως ακόμα αποτελεί ένα θέμα «ταμπού» στην κοινωνία (Clark, 1993. Ekstrand & Bourne, 1979). Οι συζητήσεις γύρω από το θέμα είναι περιορισμένες, καθώς δεν αποτελεί ένα ευχάριστο θέμα για την πλειοψηφία των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει ότι όλοι οι άνθρωποι, ενήλικες και παιδιά, έρχονται αντιμέτωποι με την απώλεια που προκαλεί ο θάνατος κατά τη διάρκεια της ζωής τους.

Από την μία πλευρά, λοιπόν, ο θάνατος αποτελεί ένα θέμα ταμπού, αλλά από την άλλη δεν παύει να είναι μέρος της ζωής των ενήλικων και των παιδιών. Τα παιδιά συγκεκριμένα έρχονται αντιμέτωπα με τον θάνατο μέσα από τα παραμύθια ή μέσω μιας ταινίας ή με την απώλεια κοντινών ή μακρινών προσώπων ή ακόμα και με την απώλεια ενός κατοικίδιου. Πότε όμως και πώς κατανοούν πλήρως την έννοια του θανάτου; Ποιοι παράγοντες συμβάλλουν σε αυτή την κατανόηση; Έχουν αντιλήψεις για μια μεταθανάτια ζωή; και πως λειτουργεί το αφηγηματικό πλαίσιο στην διαμόρφωση τέτοιων αντιλήψεων;

Βασικός λοιπόν στόχος αυτής της εργασίας είναι να δώσει μέσα από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας μια εικόνα του θέματος αλλά και μέσω της έρευνας που πραγματοποιήθηκε.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο η εργασία περιλαμβάνει μια βιβλιογραφική ανασκόπηση για το θέμα του θανάτου. Στην συνέχεια ακολουθεί μία ενότητα η οποία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα παιδιά το θάνατο. Εξετάζονται οι μεταβλητές που επηρεάζουν την κατανόηση του θανάτου όπως είναι η γνωστική ανάπτυξη του παιδιού, η ηλικία, το κοινωνικό περιβάλλον κ.α. Στο τέλος του θεωρητικού μέρους της εργασίας γίνεται ενδελεχής αναφορά σε προηγούμενες έρευνες σχετικά με το θέμα αλλά γίνεται και μία προσπάθεια κριτικής με σκοπό την ανάδειξη ανάγκης για περαιτέρω έρευνα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας παρουσιάζεται το ερευνητικό κομμάτι. Η μεθοδολογία που περιλαμβάνει λεπτομερή περιγραφή της διαδικασίας της έρευνας, η ανάλυση αποτελεσμάτων και τέλος τα συμπεράσματα και η συζήτηση.

Α' ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Σαν πρόλογος..

Ιστορική αναδρομή

Παρ' ότι ο θάνατος αποτελούσε πάντα ένα γεγονός που άνηκε στις εμπειρίες του ανθρώπου, η επίδραση του εξαρτάται κυρίως από το κοινωνικό περιβάλλον και πως αυτός βιώνεται. Αυτό μας βοηθάει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως η δυσκολία του ανθρώπου να αντιμετωπίσει ή να συζητήσει για τον θάνατο, είναι ένα παλιό φαινόμενο, γεγονός που γίνεται εύκολα αντιληπτό αν γυρίσουμε πίσω σε προηγούμενους πολιτισμούς και κοινωνίες (Τσιάντης, 1998).

Ξεκινώντας από την πρωτόγονη και κυνηγητική περίοδο των πρώτων κοινωνιών, όπου το επίπεδο θνησιμότητας ήταν πολύ υψηλό, οι άνθρωποι, όπως αναφέρει και η Jeanne Quint Benoliel (1998), είχαν ελάχιστη αίσθηση ελέγχου πάνω στον θάνατο. Όταν συνέβαινε, ειδικά σε καίρια άτομα όπως ο αρχηγός μιας ομάδας, δημιουργούνταν μεγάλη κοινωνική αναστάτωση και τρόμος.

Αλλά και από την αρχαία Ελλάδα και από την εποχή του Αριστοτέλη στους τραγικούς μύθους και στις ιστορίες πάντα εμπλέκονται συγκρούσεις και γενοκτονίες, παιδοκτονίες και αδελφοκτονίες που πρέπει να βιωθούν και να κατανοηθούν ώστε να επέλθει η λύτρωση και η κάθαρση σε όσους το ζουν αλλά και σε όσους το ακούνε. Μιλώντας για μια *οικείαν ηδονή* ο Αριστοτέλης στα κείμενα του αναφέρεται στην ουσία σε μια *αισθητική απόλαυση σφραγισμένη από τον διάλογο με τον θάνατο* (Douglas, 2007).

Η παρουσία του θανάτου σε ζωγραφικές αναπαραστάσεις αλλά και η εμφάνιση των νεκρικών τελετών μας δείχνει πως η έννοια του συμβολισμού του θανάτου ήταν παρούσα από την Παλαιολιθική Εποχή, όπου μαρτυρούνται και οι πρώτοι ενταφιασμοί. Η προετοιμασία του νεκρού (στόλισμα, προσφορές, μάζεμα οστών) αποδεικνύει μια προσπάθεια επικοινωνίας με τον άλλο κόσμο (Bacque, 2007).

Αργότερα και με την δημιουργία των αγροτικών κοινωνιών όπου τα επίπεδα θνησιμότητας παρέμεναν υψηλά άρχισε να υπάρχει ένα έντονο ενδιαφέρον για την μεταθανάτια ζωή αλλά και η ανάγκη των ανθρώπων να διατηρήσουν την μνήμη του νεκρού. Λόγω της οργάνωσης θρησκευτικών κοινοτήτων άρχισαν να πραγματοποιούνται διάφορες τελετουργίες. Ωστόσο ο φόβος και η αναταραχή που προκαλούσε ο θάνατος δεν έπαψε να υφίσταται. (Νίλσεν & Παπαδάτου, 1998)

Στην αστική βιομηχανική κοινωνία, όπως υποστηρίζει η Benoliel, ο θάνατος γίνεται μια εμπειρία που διαδραματίζεται ολοένα και πιο μακριά από τον άνθρωπο. Επίσης στις σύγχρονες κοινωνίες ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τον θάνατο με άρνηση (Τσιάντης, 1998). Έτσι, όπως αναφέρει η Benoliel, (Νίλσεν & Παπαδάτου, 1998), η σιωπή γύρω από το θέμα του θανάτου είναι μια κοινωνική πρακτική που συμβάλει στο αυξανόμενο άγχος του θανάτου και στην προσπάθεια προστασίας από δυσάρεστα συναισθήματα.

Από την αρχαιότητα όμως ακόμα ο θάνατος είναι συνδεδεμένος τόσο με την ιατρική όσο και με την θρησκεία. Ο Ιπποκράτης έκανε λόγο για εγκαταλειμμένα σώματα που ήταν διαθέσιμα για έρευνα (ενώ ήταν κάτι που δεν επιτρεπόταν εκείνη την εποχή και θεωρούταν ατίμωση των νεκρών). Ενώ ο Αριστοτέλης διαχώριζε την ψυχή από το σώμα το οποίο χαρακτήριζε ως ένδυμα της ψυχής. Κάτι το οποίο θα βρει πολλούς υποστηρικτές την εποχή του Διαφωτισμού αλλά και αργότερα στην εποχή της βιολογικής θεώρησης του σώματος και της επανάστασης στην ιατρική επιστήμη (Bacque, 2007). Αρκετά αργότερα, στις αρχές περίπου του 20ου αιώνα η επιστήμη επικεντρώνεται αρκετά στην μελέτη του σώματος αποσυνδέοντας με αυτό τον τρόπο κάθε ιερή διάσταση και κάθε συμβολισμό του νεκρού. (Bacque, 2007).

Η ψυχαναλυτική σχολή του Freud ισχυρίστηκε ότι δεν υπάρχει θάνατος στο υποσυνείδητο μας, ότι ο καθένας μας είναι πεπεισμένος για την δική του αθανασία, με την υποσυνείδητη «σκέψη» ότι όταν κάποιος θα πεθάνει συνήθως δεν εννοεί τον εαυτό του (εγώ θα ζήσω για πάντα, ενώ «εσύ» θα πεθάνεις) (Aronson, 1996). Η τάση να απωθείται ο θάνατος από την ζωή έχει ως απόρροια την παραίτηση και τον αποκλεισμό πολλών πραγμάτων από την καθημερινότητα. Στο ασυνείδητο συγκρούονται δύο στάσεις απέναντι στον θάνατο. Η μία που τον αντιλαμβάνεται ως εκμηδένιση της ζωής και η άλλη ως κάτι μη πραγματικό (Freud, 1915). Όπως και η Kubler - Ross (1969) υποστήριξε ότι στο ασυνείδητό μας δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τον δικό μας θάνατο και πιστεύουμε στην αθανασία μας.

Μια εξήγηση για το γεγονός ότι οι άνθρωποι απωθούν τη σκέψη του θανάτου έδωσε ο Ernest Becker (1962, 1973) υποστηρίζοντας ότι οι σκέψεις του θανάτου είναι τόσο αποτρεπτικές που πρέπει να παραμείνουν εκτός συνείδησης. Ο Becker (Λεονταρή, 2015), υποστηρίζει πως ένας από τους τρόπους που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για να αντιμετωπίσει τον φόβο του θανάτου συμβολικά, είναι η

δημιουργία του πολιτισμού. Οι διάφοροι πολιτισμοί προσφέρουν στους ανθρώπους έναν τρόπο αντιμετώπισης του υπαρξιακού άγχους, εξυψώνοντάς τους πάνω από τον υπόλοιπο έμβιο κόσμο και ανασυγκροτώντας την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο, ώστε να παρέχουν ένα αντίδοτο στη συνειδητοποίηση ότι ζούμε σε έναν κόσμο, στον οποίο η μόνη βεβαιότητα είναι ο θάνατος (Λεονταρή, 2015).

Το 1973 ο Becker υποστήριξε πως ο φόβος του θανάτου δεν είναι κάποιο σύμπτωμα ψυχοπαθολογίας αλλά ένα καθολικό ανθρώπινο δίλημμα. Πιο πρόσφατα, ο Firestone (1993) υποστήριξε επίσης πως ο φόβος του θανάτου είναι ένα παγκόσμιο ψυχολογικό φαινόμενο που όλοι οι άνθρωποι βίωσαν, αλλά το αρνήθηκαν. Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι με το να αρνούμαστε τον θάνατο ή με να το αντικαθιστούμε τον φόβο του θανάτου με άλλες ανησυχίες, έτσι καταφέρνουμε να ανταπεξέλθουμε στην καθημερινή ζωή χωρίς να διακατεχόμαστε συνεχώς από το άγχος και τον φόβο. Πιο πρόσφατα, η Ντολντό (2009) υποστήριξε ότι ο θάνατος θεωρείται ένα γεγονός που δεν θα το ζήσουμε, στην ουσία, ποτέ μας όπως δεν ζήσαμε και την γέννηση μας, και ότι ο θάνατος μας αφορά περισσότερο τους άλλους γύρω μας και όχι εμάς τους ίδιους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1.1 Κατανόηση της έννοιας του θανάτου

Παρ' όλη την δυσκολία του ως θέμα «ο θάνατος» απασχόλησε πολλούς ερευνητές και δόθηκαν πολλές ερμηνείες για το πότε μπορούμε να πούμε ότι κάποιος κατανοεί την έννοια του. Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε την έννοια του θανάτου και πως μπορεί ένας άνθρωπος, και ειδικότερα ένα παιδί, να «φτάσει» στην κατανόηση του.

Οι άνθρωποι δεν είναι πρόθυμοι να μιλήσουν ανοιχτά για τη ζωή και τον θάνατο σε προσωπικό επίπεδο, ιδιαίτερα μπροστά σε παιδιά. Μέχρι το 1970 περίπου, επικρατούσε η άποψη ότι το παιδί θα πρέπει να προστατευθεί από την οδύνη που προκαλεί η απώλεια, από την επίγνωση του θανάτου και από τις συναισθηματικές αντιδράσεις των ατόμων που πενθούν (Λεονταρή, 2015). Οι ενήλικες άσχιζαν να εφεύρουν τρόπους να προστατέψουν τα παιδιά, με το να τους αποκρύπτουν την αρρώστια και τον θάνατο, για να μην τους προκαλέσουν άσκοπο πόνο. Αυτού του είδους η αντιμετώπιση, όμως, είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της εμπιστοσύνης του παιδιού στους ενήλικες, πολλές παρανοήσεις για το τι πραγματικά συμβαίνει στον θάνατο, μια αύξηση της αίσθησης της απομόνωσης στο παιδί και της αίσθησής του ότι οι άλλοι ελαχιστοποιούν την σημασία της απώλειας (Λεονταρή, 2015).

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι το θέμα του θανάτου και της απώλειας, απασχολεί τα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία. Ο Leaman (όπως αναφέρεται στο Λεονταρή, 2015), τονίζει πως οι υπαρξιακές ερωτήσεις, ερωτήσεις που αφορούν το νόημα και τη φύση της ζωής, απασχολούν όλα τα παιδιά, τα οποία συχνά νιώθουν την ανάγκη να μιλήσουν για τον θάνατο, ιδιαίτερα όταν βιώνουν τον θάνατο ενός προσφιλούς προσώπου.

Γενικά, υπάρχουν δύο τρόποι με τους οποίους ο θάνατος μπορεί να γίνει αντιληπτός. Υπάρχει μια κοσμική άποψη του θανάτου, η οποία συνίσταται στην αναγνώριση και κατανόηση των βιολογικών στοιχείων του θανάτου. Αυτή η οπτική έχει βιολογική βάση, σύμφωνα με την οποία, η ζωή του οποιουδήποτε ατόμου τελειώνει οριστικά και αμετάκλητα στον θάνατο. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η άποψη που βασίζεται στις θρησκείες και στην πνευματικότητα. Σύμφωνα με την

θρησκευτική αντίληψη για τον θάνατο ένας άνθρωπος που έχει φύγει από τη ζωή, εξακολουθεί να υπάρχει ως μια πνευματική ολότητα (Hodge, 2017).

Το παιδί κατανοεί τη θρησκευτική αντίληψη του θανάτου αφού πρώτα κατακτήσει την κοσμική αντίληψη μέσα από την έκθεσή του σε θρησκευτικές πεποιθήσεις και τελετουργικά που τις συνοδεύουν. Καθώς το παιδί αλληλοεπιδρά κυρίως με ενήλικες και παρακολουθεί τις θρησκευτικές και νεκρώσιμες τελετές κατανοεί την ιδέα του πως είναι πιθανό να επιβιώσει κανείς μετά θάνατον μέσα από την πολιτισμική όψη της δικής του θρησκείας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία το παιδί αποκτά τη θρησκευτική αντίληψη του θανάτου.

Η αναπτυξιακή έρευνα όμως, κυρίως για τα παιδιά έχει επικεντρωθεί στην κατανόηση του θανάτου από την βιολογική σκοπιά (Spence & Brent 1984, 1992). Η έννοια του θανάτου συνεπάγεται την κατανόηση των τεσσάρων βασικών στοιχείων του (βλ. Spence & Brent, 1984, 1992, 1996) την καθολικότητα, την αιτιότητα, την μη λειτουργικότητα και την μη αναστρεψιμότητα. Ο όρος «καθολικότητα» σημαίνει ότι ο θάνατος επεκτείνεται σε όλα τα ζωντανά πράγματα, συμπεριλαμβανομένων των φυτών, των ανθρώπων και των ζώων (Childers & Wimmer, 1971). Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνται για αυτή την έννοια είναι ο θάνατος ως άμεσο γεγονός (Cartley & Bernasconi, 1967) και ως αναπόφευκτο (Bolduc, 1972). Η «αιτιότητα» αναφέρεται στη δέσμη μηχανισμών που οδηγούν σε θάνατο (π.χ. ασθένεια, γήρας). Η «μη λειτουργικότητα» αναφέρεται στην κατανόηση ότι όλες οι λειτουργίες που καθορίζουν τη ζωή παύουν κατά το θάνατο. Οι εναλλακτικοί όροι είναι παύση λειτουργιών (Kane, 1975, 1979) και διακοπή των λειτουργιών (Nagy, 1948). Τέλος, η «μη αναστρεψιμότητα» σημαίνει ότι οι ζωντανοί οργανισμοί δεν μπορούν να επανέλθουν στη ζωή όταν πεθάνουν. Όροι όπως ο θάνατος ως τελικό στάδιο (π.χ., Cartley & Bernasconi, 1967), ή ο θάνατος ως αμετάκλητο (π.χ., Childers & Wimmer, 1971), ή ο θάνατος ως μόνιμος (Koocher, 1972/1973, 1973, 1974) έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί για να αναφερθούν σε αυτό το βασικό στοιχείο.

Η μελέτη της κατανόησης του θανάτου από υγιή παιδιά ξεκίνησε τη δεκαετία του 1930 με δύο μελέτες (Anthony, 1939, 1940, 1972. Schilder & Wechsler, 1934). Στην πορεία έχουν πραγματοποιηθεί πολλές για το πότε και το πως τον κατανοούν τα παιδιά τον θάνατο ως σήμερα. Όσον αφορά τις πτυχές του θανάτου οι έρευνες δείχνουν ότι αναπτύσσονται στο κάθε άτομο με διαφορετικούς ρυθμούς και η

ανάπτυξη του ενός στοιχείου δεν εξαρτάται αναγκαστικά από το άλλο στοιχείο. Υπάρχουν σημαντικές ατομικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο και αυτό οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες όπως η προσωπικότητα, η ευαισθησία, η γνωστική ανάπτυξη του ατόμου, η ηλικία, η επικοινωνία με τους σημαντικούς άλλους αλλά και η προηγούμενη εμπειρία που μπορεί να έχει. (Kroen, 2007). Σύμφωνα με τον Herbert (2004), η περιορισμένη λεκτική ικανότητα των παιδιών, μας εμποδίζει να αξιολογήσουμε με ακρίβεια τι γνωρίζουν γύρω από την έννοια του θανάτου. Τα παιδιά με καλύτερο επίπεδο λεκτικής έκφρασης τείνουν να έχουν πιο ολοκληρωμένη αντίληψη για τον θάνατο. Είναι ωστόσο πιθανό τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου πριν μπορέσουν να την εκφράσουν με επάρκεια.

1.2 Μεταβλητές που επηρεάζουν την κατανόηση της έννοιας του θανάτου

1.2.1 Γνωστική ανάπτυξη

Σύμφωνα με μελέτες, ο τρόπος που ένα παιδί κατανοεί τον θάνατο, εξαρτάται από το γνωστικό, συναισθηματικό αναπτυξιακό στάδιο, στο οποίο βρίσκεται (Kroen, 2007). Τα παιδιά έχουν απορίες και συζητούν για τον θάνατο σε όλα τα στάδια της ανάπτυξης τους. Η αντίληψη των παιδιών για το θάνατο δεν μπορεί να υπάρξει μεμονωμένα από άλλες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στη γνωστική τους ζωή γενικά. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η αντίληψη ενός παιδιού για τον θάνατο θα ποικίλει ανάλογα με το γενικό επίπεδο της γνωστικής του ανάπτυξης. Υπάρχει συναίνεση πολλών ερευνητών που έχουν μελετήσει τις πεποιθήσεις των παιδιών για την έννοια του θανάτου ότι τα παιδιά όντως προχωρούν στην κατανόηση των στοιχείων που απαρτίζουν την έννοια του θανάτου καθώς αναπτύσσονται γνωστικά (McIntire & Angle, 1971. Pfeffer, 1989). Σε πρόσφατη μελέτη η Παπαδάτου (1990) υποστήριξε πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο ανάλογα με τη νοητική τους ανάπτυξη και το γνωστικό τους επίπεδο. Από την βρεφική ηλικία μέχρι και την ηλικία των τριών ετών δεν έχουν αναπτύξει την έννοια του θανάτου, και αντιδρούν σε κάθε είδους αποχωρισμό και εκφράζουν μεγάλα επίπεδα άγχους.

Αρκετές μελέτες (Anthony, 1972. Blum, 1975 /1976. Hansen, 1972/1973. Hornblum, 1978. Kane, 1979. Koocher, 1973. Robinson, 1976/1978. Safier, 1964. White et al., 1978) πρότειναν μια σχέση μεταξύ της γνωστικής ανάπτυξης και της κατανόησης του θανάτου. Όλοι χρησιμοποίησαν μία προσέγγιση επηρεασμένη από την θεωρία του Piaget για τη γνωστική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα σύμφωνα με τον Piaget (1948) τα παιδιά αρχίζουν από πολύ μικρή ηλικία να τηρούν τους ίδιους κανόνες σε παιχνίδια και για όλους τους παίκτες. Αυτό σημαίνει ότι κατανοούν ότι υπάρχει μια καθολικότητα κανόνων. Εν συγκρίσει, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα παιδιά στο συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης καταλαβαίνουν ότι ο θάνατος συμβαίνει σε όλους τους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον Piaget, τα άτομα κληρονομούν μια μέθοδο νοητικής λειτουργίας που τους δίνει τη δυνατότητα να ανταποκρίνονται στο περιβάλλον σχηματίζοντας γνωστικές δομές. Η πεποίθηση ότι τα μικρά παιδιά οδηγούνται στο λάθος και στη σύγχυση, στηρίζεται στην έλλειψη

ικανότητας για ολοκληρωμένες νοητικές ενέργειες, μέχρι εκείνη την στιγμή (Cole & Cole, 2011).

Οι Anthony (1972), Kane (1979), Robinson (1976/1978), Safer (1964) και Steiner (1965) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου ερμηνεύεται με βάση τη θεωρία του Piaget (1976). Επιπλέον, όμως ενώ οι ερευνητές έκαναν λογικές παραλληλίες μεταξύ των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο και της γενικής γνωστικής κατάστασης των παιδιών που συμμετείχαν, δεν εξέτασαν αν αυτά που απαντούσαν τα παιδιά παραλληλίζονται στην πραγματικότητα. Κάποιες άλλες μελέτες (Blum, 1975/1976. Hansen, 1972/1973. Hornblum, 1978. Koocher, 1973. White et al., 1978) ήταν κάπως πιο σαφείς, προσδιορίζοντας αυτές τις λογικές σχέσεις σε ένα πιο λεπτομερές επίπεδο και εξέτασαν αυτές τις κοινές αντιλήψεις εμπειρικά με σύγκριση των παιδιών σε διαφορετικά επίπεδα.

Ο Vygotsky (1962) έκανε μια διάκριση μεταξύ των εννοιών σε "αυθόρμητες" και "επιστημονικές" και εφάρμοσε αυτή την διάκριση και για τα στοιχεία του θανάτου. Σύμφωνα με την θεωρία του Vygotsky, η καθολικότητα του θανάτου μπορεί να προκύψει από την καθημερινή εμπειρία του παιδιού, ενώ οι έννοιες του αμετάκλητου και της παύσης των σωματικών λειτουργιών μπορούν να αποκτηθούν μέσω εκπαίδευσης.

Η γνωστική ικανότητα του ατόμου έχει χαρακτηριστεί ως σηματοδότης και συνεισφέρει στην ανάπτυξη των εννοιών όπως η μη αναστρεψιμότητα, η καθολικότητα, το γήρας, και η παύση λειτουργιών (Orbach, Gross, Glaubman & Berman, 1986). Επίσης υπάρχουν κάποια γνωστικά «επιτεύγματα» που όταν κατακτηθούν, βοηθούν άμεσα στην κατανόησή του θανάτου. Αυτά τα γνωστικά «επιτεύγματα» περιλαμβάνουν τις ικανότητες ταξινόμησης (Hansen, 1972/1973), την ικανότητα εστίασης σε επιμέρους τομείς (Hansen, 1972/1973), την γραμμική έννοια του χρόνου (Hansen, 1972/1973. Hornblum, 1978), την ικανότητα να εκτελεί το άτομο αντιστρεπτές λειτουργίες (Hansen, 1972 / 1973. Hornblum, 1978), την δεξιότητα της αμοιβαιότητας (Blum, 1975/1976. Koocher, 1973), την αύξηση της αντικειμενικότητας και την μείωση του εγωκεντρισμού (Blum, 1975/1976 · Hansen, 1972/1973. Hornblum, 1978) και την καθολική εφαρμογή των κανόνων (White et al., 1978). Σύμφωνα με τον Cotton και τον Range (1990), η ανάπτυξη των εννοιών του θανάτου συνδέεται στενά επίσης με την ανάπτυξη της έννοιας της μονιμότητας του

αντικειμένου και της έννοιας της αιτιώδους συνάφειας. Σε τέτοια επιχειρήματα βασίζεται, εν μέρει, μια υπόθεση βασισμένη σε επιρροές από το έργο του Piaget ότι τα παιδιά αναπτύσσουν, μαγική ή υπερφυσική σκέψη αντικαθιστώντας την φυσιοκρατική εκτίμηση της αιτίας και του αποτελέσματος (Piaget & Inhelder, 1958). Παραδοσιακά, η αναπτυξιακή πορεία προς την αιτιώδη συνάφεια και τη λογική σκέψη θεωρήθηκε ως κανονική ανάπτυξη. Αυτό το επιχείρημα μπορεί επίσης να επιβεβαιωθεί και από την πεποίθηση ότι η αντικειμενική και λογική κατανόηση του θανάτου μπορεί να οδηγήσει σε χαμηλότερο επίπεδο φόβου του θανάτου στην παιδική ηλικία, διευκολύνοντας την κανονική ανάπτυξη των παιδιών (Slaughter & Griffiths, 2007).

1.2.2 Η ηλικία

Η ηλικία αποτελεί μια μεταβλητή προς την κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Ωστόσο, η πραγματική ηλικία που κατακτά το κάθε παιδί την ικανότητα να κατανοήσει τα στοιχεία της έννοιας του θανάτου ποικίλει σύμφωνα με τις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί.

Μια πρώτη ηλικιακή ομάδα αποτελούν τα βρέφη από την στιγμή που γεννιούνται μέχρι και τον δέκατο μήνα της ζωής τους. Αυτή η πρώτη ηλικιακή ομάδα ενώ δεν αναφέρεται ιδιαίτερα από άλλους ερευνητές, φαίνεται να απασχόλησε τον Kroen (2007). Ο Kroen, λοιπόν υποστηρίζει πως τα βρέφη, αν και δεν μπορούν με σαφήνεια να προσδιορίσουν την μητέρα τους ωστόσο είναι ικανά να αντιληφθούν το άγγιγμα της, την ζεστασιά, την μυρωδιά της και τον τρόπο που τα φροντίζει. Σημειώνει πως τα βρέφη αντιλαμβάνονται τον θάνατο της μητέρας ως «απουσία», με αποτέλεσμα να είναι πιθανό να εκδηλώσουν δυσφορία στις αλλαγές στην ρουτίνα του ύπνου ή του φαγητού, ή να εκδηλώσουν συνεχόμενο αδικαιολόγητο κλάμα και ευερεθιστότητα. Επίσης, ο Kroen υποστηρίζει, πως το βρέφος δεν μπορεί να αντιληφθεί τον θάνατο κάποιου άλλου όμως μπορεί να αισθανθεί τον πόνο της μητέρας και να αντιδράσει σε αυτόν (Kroen, 2007). Η επόμενη ηλικιακή ομάδα σύμφωνα με τον Kroen είναι από τους 10 μήνες μέχρι και το τέλος του δεύτερου έτους. Όπου και εδώ τα παιδιά δεν μπορούν να αντιληφθούν τον θάνατο αλλά διαισθάνονται τις διαθέσεις των άλλων γύρω τους και φυσικά έναν

ενδεχόμενο θάνατο οικείου προσώπου και ιδίως της μητέρας τον βιώνουν ως εντονότατη απώλεια.

Από την ηλικία των τριών ετών έως και την ολοκλήρωση των πέντε ο θάνατος αποτελεί για το παιδί έναν προσωρινό αποχωρισμό, ένα γεγονός αναστρέψιμο και όχι οριστικό (Σούλης, 2000). Τα παιδιά αυτής της ηλικίας (3 ετών έως 5) είτε δεν κατανοούν τον θάνατο ως τέλος (Melear, 1973), ή πιστεύουν ότι ζωή συνεχίζεται υπό μεταβαλλόμενες συνθήκες (Stambrook & Parker, 1987). Για αυτά τα παιδιά οι νεκροί μπορεί να ζωντανέψουν ξανά (Nagy, 1948), ως αποτέλεσμα της ιατρικής παρέμβασης (Beauchamp, 1974. Kane, 1979. Lonetto, 1980), με το φαγητό (Koocher, 1973), με το νερό (Beauchamp, 1974. Hansen, 1972/1973. Sternlicht, 1980), με τη μαγεία (Schilder & Wechsler, 1934), μέσω ευσεβών σκέψεων (Hansen, 1972/1973), και με προσευχή (Sternlicht, 1980). Τα παιδιά αυτής της ηλικίας τείνουν να βλέπουν τον θάνατο ως ύπνο (από τον οποίο ξυπνάς) ή σαν ταξίδι (από το οποίο επιστρέφεις). Επιπλέον, το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός παιδιών αναφέρει την ιατρική παρέμβαση (π.χ. το νοσοκομείο ή τα φάρμακα) ως μια μέθοδο για την αντιστροφή του θανάτου επίσης αποδεικνύει ότι βλέπουν τον θάνατο ως κάτι που ενδέχεται να αλλάξει ή να βελτιωθεί. Τα τόσο μικρά παιδιά δεν αναφέρουν φόβο για τον θάνατο όπως τα μεγαλύτερα παιδιά ή τους ενήλικες οι οποίοι εκφράζουν δυσφορία, αλλά οι ανησυχίες τους τείνουν να είναι συγκριτικά περιορισμένες (Swain, 1979).

Η Nagy (1948, 1959) παρατήρησε και συνόψισε τις παιδικές έννοιες για τον θάνατο σε τρία στάδια. Οι τρεις πτυχές του θανάτου που πρέπει να αντιληφθεί το παιδί σύμφωνα με την Nagy έχουν εξεταστεί ως: η μη αναστρεψιμότητα, η παύση των λειτουργιών και η καθολικότητα. Η Nagy (1959) επίσης ανέφερε ότι τα πολύ μικρά παιδιά σκέφτονται ότι ο θάνατος μπορεί να αποφευχθεί με το να είσαι έξυπνος ή τυχερός. Τα παιδιά απέκλειαν από το θάνατο τους καθηγητές (Beauchamp, 1974), την άμεση οικογένεια (Swain, 1979), τα παιδιά γενικά (Robinson, 1976 / 1978), και τον ίδιο τους τον εαυτό (Hornblum, 1978). Οι Schilder και Wechsler (1934) υποστήριζαν πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον θάνατο των άλλων πριν ότι καταλάβουν ότι και αυτά τα ίδια θα πεθάνουν στο μέλλον.

Υπήρξε, ωστόσο, μεγάλη διαφωνία μεταξύ των ερευνητών σχετικά με τα παιδιά ηλικίας 5-7 ετών. Κάποιοι ερευνητές έχουν βρει ότι τα περισσότερα από τα

παιδιά αυτής της ηλικιακής ομάδας κατανοούν και τις τρεις έννοιες του θανάτου (Lansdown & Benjamin, 1985. Speece & Brent, 1984), ενώ άλλοι έχουν διαπιστώσει ότι αυτά τα παιδιά βλέπουν ακόμα τον θάνατο ως κάτι προσωρινό (Melear, 1973). Οι Lazar & Purta μίλησαν για την κομβική ηλικία των 7 ετών όπου τα παιδιά φαίνεται να κατανοούν όχι μόνο ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος και καθολικός αλλά και ότι οι αιτίες που μπορεί να οδηγήσουν στον θάνατο είναι εσωτερικές. Αντιλαμβάνονται δηλαδή το σώμα ως μία «μηχανή» στην οποία όλα είναι αλληλοεξαρτώμενα και οτιδήποτε διακόπτει ή υπέρχει σφάλμα στην λειτουργία αυτής της «μηχανής» συνεπάγεται τον θάνατο (Jaakkola & Slaughter, 2002. Slaughter & Lyons, 2003). Όσον αφορά την παύση των λειτουργιών, οι σχετικές έρευνες έδειξαν ότι και αυτή κατακτάται στην ηλικία των 7 ετών περίπου (Speece & Brent, 1984). Βέβαια σημαντικό είναι να ειπωθεί πως στις εν λόγω έρευνες, τα παιδιά απαντούσαν κυρίως σε ερωτήσεις που αφορούσαν την παύση των βιολογικών (π.χ., ικανότητα κίνησης, αναπνοή) και των ψυχοβιολογικών λειτουργιών (π.χ., νύστα). Ελάχιστες, ήταν οι έρευνες που εξέτασαν τι κατανοούν τα παιδιά για την παύση των ψυχολογικών λειτουργιών (π.χ., σκέψη, συναισθήματα, νοητικές καταστάσεις) (Smilansky, 1987). Μάλιστα, στις τελευταίες αυτές έρευνες, οι ερευνητές δεν αντιμετώπισαν τις ψυχολογικές ως ξεχωριστή, από τις ψυχοβιολογικές και τις βιολογικές, κατηγορία λειτουργιών.

Σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του Σούλη (2000) τα παιδιά μέχρι την ηλικία των εννέα ετών αντιλαμβάνονται ότι ο θάνατος αποτελεί οριστικό γεγονός αλλά μπορεί να συμβεί στους άλλους όχι στα ίδια. Προσδίδουν στον θάνατο διάφορες μορφές (π.χ. τέρας, φάντασμα κλπ), και είναι σε θέση να εκδηλώσουν το φόβο του θανάτου για τα κοντινά τους πρόσωπα.

Στην ηλικιακή ομάδα των 8 έως 10 ετών, φαίνεται να συνειδητοποιούν όχι μόνο ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος, μόνιμος αλλά και καθολικός, ωστόσο, τείνουν να επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες πτυχές του θανάτου και να δείχνουν σχετικά μικρή κατανόηση για την παύση των πνευματικών ή ψυχολογικών λειτουργιών (White 1978). Άλλοι πάλι πιστεύουν ότι η πλήρης κατανόηση του θανάτου δεν συμβαίνει μέχρι τα παιδιά να είναι τουλάχιστον 9 έως 10 ετών (Nagy, 1948. Speece & Brent, 1992. Stambrook & Parker, 1987). Τέλος μια αρκετά μεγάλη μερίδα ερευνητών προτείνουν την ηλικία των 10 ετών όπου τα παιδιά να κατακτούν

μια σταθερή αντίληψη των συνιστωσών του θανάτου (Carey, 1985. Lazar & Torney-Purta, 1991. Speece & Brent, 1984, 1992).

Η Kane (1979) υποστήριξε ότι τα παιδιά πρέπει πρώτα να καταλάβουν την παύση των ορατών λειτουργιών και μετά των γνωστικών. Επίσης αναφέρει τους εξής όρους και σε ποια ηλικία κατακτώνται για τα παιδιά 3-12 ετών:

- Η ιδέα ότι μπορεί κάποιος να πεθάνει κατακτάται στην ηλικία των 3 ετών
- Αποχωρισμός – Ακινήσια: στην ηλικία των 5 ετών μπορούν να κατανοήσουν την μοναξιά που βιώνουν όταν ένα οικείο πρόσωπο έχει φύγει αλλά και ότι οι αποθανόντες δεν μπορούν να κινηθούν.
- Μη αναστρεψιμότητα – Αιτιότητα – Παύση λειτουργιών: στην ηλικία των 6 ετών τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν το αμετάκλητο του θανάτου, ότι ο θάνατος οφείλεται στην ύπαρξη κάποιας σωματικής βλάβης αλλά και ότι οι σωματικές λειτουργίες διακόπτονται με τον θάνατο.
- Καθολικότητα – Απώλεια αισθήσεων : στην ηλικία των 7-8 ετών κατακτάται σύμφωνα με την Kane η καθολικότητα όπου τα παιδιά κατανοούν ότι κάθε έμβιο ον κάποια στιγμή πεθαίνει αλλά και σιγά σιγά κατανοούν ότι οι πεθαμένοι παύουν να αισθάνονται.
- Αλλαγή στην εμφάνιση: τέλος στην ηλικία των 12 ετών πραγματοποιείται η κατανόηση ότι οι πεθαμένοι παύουν να έχουν την όψη με την οποία τους ξέραμε.

Ο Carey (1985) υποστήριξε ότι η μεγάλη δυσκολία για την κατανόηση του θανάτου στηρίζεται στο ότι τα παιδιά δεν έχουν ακόμα διαμορφώσει μια θεωρία για την βιολογία που να τους επιτρέπει να ενσωματώσουν σε αυτή ότι ξέρουν σχετικά με τον θάνατο με άλλα βιολογικά φαινόμενα (υγεία, ασθένεια κλπ), καθώς ο θάνατος εμπεριέχει πολλές επιμέρους έννοιες όπως η διάκριση νου-σώματος, ασθενείας-μετάδοσης, κληρονομικότητας-κύκλου ζωής. Λείπει ένα βιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση αυτών των φαινομένων και έτσι για να ερμηνεύσουν για το θάνατο το βάζουν σε πλαίσιο της ήδη υπάρχουσας γνώσης τους για την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Η κατανόηση του θανάτου είναι μια σημαντική γνωστική και συναισθηματική εμπειρία της παιδικής ηλικίας διότι περιλαμβάνει την μάθηση αλλά και την αφύπνιση της δικής μας θνησιμότητας. Από την άλλη πλευρά, θεωρήθηκε ότι η συλλογιστική των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή ή τις υπερφυσικές πεποιθήσεις σε σχέση με τον αποθανόντα εμφανίζονται φυσικά ως αναπτυξιακή κανονικότητα επίσης (Bering & Bjorklund, 2004).

1.2.3 Η προηγούμενη εμπειρία

Ορισμένες μελέτες έχουν διαπιστώσει ότι η προσωπική εμπειρία θανάτου επηρεάζει θετικά την ανάπτυξη της ιδέας του θανάτου (Reilly, Hasazi & Bond, 1983). Έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην πορεία προσπάθησαν να διερευνήσουν εάν η προσωπική εμπειρία επηρεάζει έδειξαν ότι τα παιδιά που έχουν άμεση εμπειρία δείχνουν σχετικά προηγμένη κατανόηση σε σχέση με συνομήλικα παιδιά που δεν έχουν παρόμοια εμπειρία (Hunter & Smith, 2008). Άλλες μελέτες υποστήριξαν ότι τα παιδιά που υπέφεραν παρατεταμένα από κάποια νόσο ή νοσηλεία μπόρεσαν να κατακτήσουν πιο γρήγορα την έννοια της μη αναστρεψιμότητας και της αιτιώδους συνάφειας, αντανakλώντας μια σχετικά πρόωμη κατανόηση της βιολογικής φύσης του θανάτου (Jay, Green, Johnson, Caldwell, & Nitschke, 1987. O'Halloran & Altmaier, 1996).

Αντίθετη στις έρευνες για την προσωπική εμπειρία θανάτου ήταν η μελέτη που έκαναν οι Cotton και Range (1990) και υποστήριξαν ότι τα παιδιά (δούλεψαν με παιδιά ηλικίας 6-12 ετών) που είχαν χάσει ένα αγαπημένο τους πρόσωπο δεν κατείχαν καλύτερα ή γρηγορότερα τις έννοιες του θανάτου από ότι τα συνομήλικα παιδιά που δεν είχαν παρόμοια εμπειρία. Ομοίως, η μελέτη Mahon (1993) με 5χρονα έως 12χρονα παιδιά που έχασαν τα αδέρφια τους, διαπίστωσε ότι κατείχαν την ιδέα για τον θάνατο όμοια με τα υπόλοιπα παιδιά.

1.2.4 Ο ρόλος των «σημαντικών άλλων»

Οι γονείς στην προσπάθειά τους να προστατέψουν τα παιδιά από το θάνατο και το πένθος συχνά αποφεύγουν να συζητούν και δείχνουν μη διαθέσιμοι για επικοινωνία (Silverman 1995). Η βιβλιογραφία αναφέρει ότι τα παιδιά τις

περισσότερες φορές είναι μερικώς ή ολικώς λάθος ενημερωμένα σχετικά με μια ασθένεια ή ένα θάνατο (Eiser, 1990). Τα παιδιά στην πραγματικότητα έρχονται σε επαφή με τον θάνατο από πολύ μικρή ηλικία και σε ένα οικείο, υποστηρικτικό περιβάλλον είναι πρόθυμα να συζητήσουν για τους φόβους τους και τα συναισθήματα τους. Ωστόσο, το περιεχόμενο των ανησυχιών των παιδιών τείνει να αλλάζει σε σχέση με την ηλικία, τη γνωστική τους ανάπτυξη και τη συναισθηματική τους συνείδηση (Owen, 1998).

Χρησιμοποιώντας τόσο τις αναπτυξιακές θεωρίες όσο και την κλινική εμπειρία, οι κλινικοί ψυχολόγοι έχουν προτείνει την παροχή πρόσθετων πληροφοριών στα παιδιά για το θάνατο, διότι έτσι τους δίνουν την ευκαιρία να κατανοήσουν το θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου και αυτό να λειτουργήσει ως βοηθητικός παράγοντας στην διαδικασία του πένθους του παιδιού (Melvin & Lukeman, 2000). Όταν λοιπόν οι γονείς αποφασίσουν να ενημερώσουν οι ίδιοι τα παιδιά τους για τον θάνατο ενός προσώπου, νιώθουν καλύτερα με το να συζητούν για την “κληρονομιά” (μεταφορικά) που αφήνει ο κάθε άνθρωπος και συζητούν για τις καλές και κακές μνήμες από εκείνον που πεθαίνει παρά για την βιολογική εξήγηση του θανάτου του.

Αποτελέσματα όπως αυτά που αναφέρθηκαν από τους Cotton και Range (1990) και τους Slaughter και Griffiths (2007) παρέχουν αποδεικτικά στοιχεία ότι στα παιδιά είναι σημαντικό να μιλάμε για τον θάνατο με βιολογικούς όρους, έτσι ώστε να τον κατανοήσουν καλύτερα, αλλά και για να σταθεί ως μέσο να αμβλυνθεί ο φόβος του θανάτου. Έτσι όταν τα παιδιά βιώσουν μια απώλεια, μια κατάλληλη και ορθή κατανόηση του θανάτου μπορεί να είναι ζωτικής σημασίας. Μια τέτοια εκπαίδευση μπορεί επίσης να τα προετοιμάσει για να αντιμετωπίσουν και μια μελλοντική απώλεια.

Αντίθετα όταν τα παιδιά αντιμετωπίζονται από τους ενήλικες με άγχος και λαμβάνουν ανεπαρκή και μη ρεαλιστικά στοιχεία αλλά και ασαφείς όρους, αυτό μπορεί να τα οδηγήσει σε θλίψη παρά ανακούφιση (Siegel, Mesagno, & Christ, 1990). Η κλινική βιβλιογραφία σε αυτόν τον τομέα υποστηρίζει ότι όταν οι γονείς δεν συζητούν κατάλληλα τον χωρισμό και το θάνατο με τα παιδιά, αυτό μπορεί να τα οδηγήσει μέχρι και σε κατάθλιψη (Takeuchi et al., 2003). Για τα παιδιά, όπως για και τους ενήλικες, ο θάνατος είναι συνδεδεμένος με το συναίσθημα. Έτσι η απάντηση

στο συναίσθημα είναι η θλίψη, το άγχος και ο φόβος για τον αποχωρισμό ο οποίος είναι συνυφασμένος με τον θάνατο (Anthony 1940. Nagy 1948. Von Hug-Hellmuth 1964).

Σε μια παλαιότερη μελέτη σχετικά με τη γονική επικοινωνία για τον θάνατο, το 87% των μητέρων ανέφεραν ότι τα παιδιά τους είχαν κάνει περίπου μία φορά ερώτηση για το θάνατο και το 81% ανέφερε ότι αισθάνθηκαν άβολα μιλώντας για αυτόν (McNeil, 1983). Οι Crace και Crace (1982) στην μελέτη τους για γονείς και τις αντιλήψεις τους σχετικά με την εκπαίδευση του θανάτου στα σχολεία, γράφουν πως οι γονείς φάνηκαν ανοιχτοί στο να εκπαιδευτούν τα παιδιά τους για τον θάνατο και αναγνώρισαν τη σημασία της κατανόησης και των σεβασμό των πεποιθήσεων των άλλων παιδιών για το θάνατο, όμως δεν ήθελαν οι δάσκαλοι να μοιραστούν τις προσωπικές τους φιλοσοφικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις με τα παιδιά. Οι γονείς έδειξαν επίσης μια πιο προστατευτική στάση απ'ό, τι οι εκπαιδευτικοί σχετικά με τα ερωτήματα των παιδιών και τις ανησυχίες που εξέφρασαν. Όπως και σε έρευνες των Kutervac & Jagodic, 1996 στην Κροατία η πλειοψηφία των γονέων ήθελαν τα παιδιά τους να διδαχθούν για το θάνατο στο σχολείο αλλά εξέφραζαν επιφυλάξεις, ότι δηλαδή αυτό μπορεί να τα τρομάξει. Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη σχετικά με τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις των γονέων και των καθηγητών, στην Ιρλανδική κοινωνία αυτή την φορά σε παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (ηλικίας 5 έως 12 ετών) υπήρξε μια γενική συμφωνία ότι ο θάνατος πρέπει να συζητηθεί με τα παιδιά πριν βιώσουν μια απώλεια. Πάνω από το μισό των συμμετεχόντων όμως εξέφρασε δυσφορία μιλώντας για το θέμα και την αίσθηση ότι είναι ένα δύσκολο θέμα για να εξηγηθεί στα παιδιά (McGovern & Barry, 2000).

Στην Ιαπωνική κοινωνία είναι τόσο βαθιά ριζωμένη η αρνητική άποψη του θανάτου που ακόμα και οι εκπαιδευτικοί τείνουν να πιστεύουν ότι ακόμα και η αναφορά στον θάνατο θα μπορούσε να βλάψει τα παιδιά. Ο Lonetto (2001) που έκανε έρευνα στην Ιαπωνική κοινωνία, δεν εξασφάλισε άδεια από τα δημόσια σχολεία λόγω θέματος και πραγματοποίησε την έρευνα σε ιδιωτικά σχολεία. Υποστήριξε πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται μια κυκλική ροή από την ζωή στην μεταθανάτια ζωή που αποδίδεται στις θρησκευτικές τους αντιλήψεις για την μετενσάρκωση εξαιτίας της αδυναμίας τους να διαχωρίσουν την ζωή από τον θάνατο. Τα περισσότερα παιδιά όριζαν την ζωή και τον θάνατο ως αντίθετα που με

κάποιο τρόπο συνδέονται και έχουν κοινά. Εξαιτίας αυτού ο Lonetto απέτυχε να διερευνήσει τον ακριβή τρόπο σκέψης των παιδιών για την ζωή, τον θάνατο αλλά και την μεταθανάτια ζωή καθώς οι δύο έννοιες στις απαντήσεις των παιδιών συνδέονταν.

Στην Ελλάδα οι αντιλήψεις και οι στάσεις των εκπαιδευτικών στο θέμα του θανάτου διερευνήθηκαν από τις Λεονταρή, Μπονώτη, Δερμιτζάκη και Οικονόμου (2013). Στόχος της έρευνας ήταν τόσο οι στάσεις των εκπαιδευτικών, όσο και το επίπεδο γνώσεων και η ετοιμότητά τους να απαντήσουν σε σχετικές ερωτήσεις των παιδιών. Στην έρευνα συμμετείχαν 288 εκπαιδευτικοί. 63 εργάζονταν σε Νηπιαγωγεία, 138 σε Δημοτικά Σχολεία, 23 σε Γυμνάσια και 56 σε Λύκεια. Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δήλωσε παντελή έλλειψη εκπαίδευσης σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν το θάνατο (94.8%) ή τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να 'διδασχθεί' το θέμα του θανάτου στη σχολική τάξη (91.9%). Στο σύνολο τους οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν ανέτοιμοι να συζητήσουν το θέμα του θανάτου αγαπημένου προσώπου, ειδικά το θάνατο γονέα, αδελφού/αδελφής, φίλου/φίλης.

Από όσο γνωρίζουμε, πολύ λίγες μελέτες, μέχρι σήμερα, έχουν εξετάσει συστηματικά τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή σε σχέση με εκείνες των γονέων τους. Δεν είναι γνωστό αν οι πεποιθήσεις των γονιών επηρεάζουν το περιεχόμενο του γονικού λόγου προς τα παιδιά για τον νεκρό. Σαφώς, αυτά τα ερωτήματα είναι σημαντικά και άμεσα συναφή με τη συζήτηση σχετικά με τα γνωστικά και κοινωνικά πολιτιστικά θεμέλια των πεποιθήσεων. Μερικοί ερευνητές, έχουν προτείνει, πως οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων (συμπεριλαμβανομένου και αυτών για την μετά θάνατον ζωή) "ενεργούν ως γνωστικές άγκυρες από τις οποίες οι πεποιθήσεις του παιδιού εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου" (Ozorak, 1989, σελ. 460. βλέπε επίσης Boyatzis, 2005 και Boyatzis, Dolulaite, & Marks, 2006). Άλλοι (Harris & Koenig, 2006. Harris & Richert, 2008) έχουν υποστηρίξει ότι σε αυτούς τους τομείς στους οποίους τα παιδιά δεν μπορούν να γνωρίζουν πολλά λόγω ηλικίας και γνώσεων, θα στραφούν για περισσότερες πληροφορίες στους ενήλικες που εμπιστεύονται, δηλαδή τους γονείς τους. Τα παιδιά, σύμφωνα με πρόσφατα δημοσιεύματα (Harris & Koenig, 2006. Harris & Richen, 2008), βασίζονται στη γονική μαρτυρία για να οικοδομήσουν μια

γνώση και κατανόηση των εμπειρικά μη επαληθεύσιμων θρησκευτικών ιδεών, όπως η ζωή μετά τον θάνατο, την αθανασία του Θεού, την αποτελεσματικότητα της προσευχής και ούτω καθεξής. Οι γονείς, από την άλλη πλευρά, θεωρούν την μετάδοση των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους στα παιδιά τους - έστω και σε πολλή μικρή ηλικία των 4-5 ετών- σημαντική (Braswell, Rosengren, & Berenbaum, 2012) και η μετά θάνατον ζωή είναι θέμα συζήτησης γονέα-παιδιού (Boyatzis & Janicki, 2003). Πράγματι, αυτό βρέθηκε σε μελέτη του Rosengren και των συνεργατών του (Rosengren, Gutiérrez, Schein, 2014) οι οποίοι ρώτησαν τους γονείς (οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Χριστιανοί) σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκαν στις ερωτήσεις των παιδιών ηλικίας 3-6 ετών σχετικά με το θάνατο και την ταφή. Διαπίστωσαν ότι - αν και μόνο μερικές από τις ερωτήσεις των παιδιών είχαν να κάνουν με θρησκευτικά ζητήματα - η πλειοψηφία των γονέων που απάντησαν σε αυτά τα ερωτήματα το έκαναν με θρησκευτικές έννοιες (δηλ., κάνοντας αναφορές στον Ουρανό, την ψυχή, τον Θεό και ούτω καθεξής). Ο ισχυρισμός λοιπόν είναι ότι οι πεποιθήσεις που υιοθετούν οι γονείς σχετικά με τη ζωή πέραν του θανάτου και τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούν με τα παιδιά τους για το θάνατο και τη μετά θάνατον ζωή μπορεί να είναι κρίσιμες για την ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων συστημάτων πεποίθησης των παιδιών.

1.2.5 Η λογοτεχνία

Διαχρονικά οι ιστορίες που άκουγαν τα παιδιά έβριθαν από θανάτους (λαϊκά παραμύθια, αισώπειοι μύθοι). Στα λαϊκά παραμύθια, όπως επίσης και στους αισώπειους μύθους όμως ο θάνατος υποβιβάζοταν με δύο κυρίως τρόπους:

Αρχικά, ο θάνατος ελάμβανε έντονη ηθική διάσταση και έπαιρνε τη μορφή δίκαιης τιμωρίας (Γιαννικοπούλου, 2005). Για παράδειγμα η μητριά πέθαινε επειδή ήταν κακιά, ο καλός νέος σκότωσε τον κακό και όλοι τον θαύμασαν και τον έκαναν βασιλιά.

Από την άλλη, ο θάνατος των παραμυθικών ηρώων στερείται την οριστικότητα του τετελεσμένου (Γιαννικοπούλου, 2005). Για παράδειγμα, τα εφτά κατσικάκια βγαίνουν σώα από την κοιλιά του λύκου, χωρίς πόνο και αίμα, σε κάποιες εκδοχές της Κοκκινোসκουφίτσας και η γιαγιά βγαίνει σώα από την κοιλιά

του λύκου κ.α. Το γεγονός αυτό μπορεί να δημιουργήσει στα παιδιά λανθασμένες αντιλήψεις γύρω από το θάνατο, πολλές φορές και φοβίες.

Γενικότερα τις τελευταίες δεκαετίες στην λογοτεχνία και δη στην παιδική έχει μπει εντατικά επίσης το θέμα του θανάτου. Στις Η.Π.Α., υπήρχαν πολλά βιβλία για τα παιδιά με θέμα τον θάνατο που δημοσιεύτηκαν μεταξύ της δεκαετίας του 1980 και της δεκαετίας του 1990 (Adler, 1990. Jordan, 1989). Η παιδική λογοτεχνία χρησιμοποιήθηκε ως θεραπευτικό και διδακτικό εργαλείο για συμβούλους θλίψης, καθηγητές και διευθυντές σχολείων που βοηθούσαν τα παιδιά στο πένθος, καθώς και ως χρήσιμο μέσο επικοινωνίας με τους γονείς. Βέβαια, το αφηγηματικό πλαίσιο για να είναι επιτυχές θα πρέπει να θεμελιώνεται σε μια συγκεκριμένη κουλτούρα στην οποία ανήκει το άτομο.

Τα βιβλία αυτά εστιάζουν κυρίως στο θάνατο αγαπημένων προσώπων του ήρωα, συνήθως τον παππού ή τη γιαγιά, ή αγαπημένων ζώων. Κυκλοφορούν, επίσης, κάποια παιδικά εικονογραφημένα βιβλία τα οποία παρουσιάζουν το θάνατο, αλλά το θάνατο μέσα από τη φύση. Παρουσιάζουν τον κύκλο της ζωής, χρησιμοποιώντας ως ήρωες φύλλα με ανθρωπομορφικά στοιχεία και λέξεις που δηλώνουν ξεκάθαρα το θάνατο, όπως για παράδειγμα πέθανε, νεκρός κλπ. Τα βιβλία αυτά λειτουργούν ως σημείο εκκίνησης ανάμεσα σε παιδιά και ενηλίκους για το θέμα που, παρά την οδύνη που συνεπάγεται, αποτελεί κοινή μοίρα όλων και όλοι κάποια στιγμή έχουμε γνωρίσει ή ενδέχεται να βιώσουμε.

1.3 Πιθανές παρερμηνείες των παιδιών για το θάνατο

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, τα παιδιά, ιδιαίτερα της προσχολικής αλλά και της πρωτοσχολικής ηλικίας, αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο να κατανοήσουν το θάνατο. Όταν μιλάμε με κάποιο μικρό παιδί για θέματα που αφορούν το θάνατο, χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Σημαντικό είναι να τους δίνουμε σύντομες, απλές, σαφείς, κατανοητές και ειλικρινείς εξηγήσεις και απαντήσεις στα ερωτήματα που πολύ πιθανόν να μας θέσουν (Addresses, 1991). Κάποιες φορές μπορεί να πάρει κάποιο χρόνο στο παιδί για να αντιληφθεί πλήρως τις συναισθηματικές συνέπειες που επακολουθούν το θάνατο ενός αγαπημένου μας προσώπου.

Μια παρανόηση των παιδιών για το θάνατο είναι ότι κάποιες φορές συσχετίζουν το θάνατο με τον ύπνο. Αυτό συμβαίνει γιατί όταν οι ενήλικες αναφέρονται στο θάνατο με εκφράσεις που σχετίζονται με τον ύπνο, όπως: «ο Θεός ας αναπαύσει την ψυχή του», «ο παππούς κοιμήθηκε» κτλ. Ως αποτέλεσμα αυτής της παρανόησης, τα παιδιά μπορεί να μπερδευτούν και να αρνούνται να πάνε στο κρεβάτι τους για ύπνο: «Ο παππούς "πήγε για ύπνο" και δεν έχει ξυπνήσει ακόμα. Μπορεί να μην ξυπνήσω ούτε και εγώ αν κοιμηθώ» είναι μια σκέψη που μπορεί να κάνουν κάποια παιδιά.

Επίσης, όταν χρησιμοποιούμε εκφράσεις για το θάνατο ενός ανθρώπου όπως «έφυγε μακριά», «πήγε ταξίδι» κ.α, τότε ακόμη και σύντομοι αποχωρισμοί είναι πιθανό να ανησυχούν ένα μικρό παιδί, το οποίο μπορεί να σκεφτεί: «έφυγε μακριά και ακόμη δε γύρισε. Μπορεί και η μαμά να μην επιστρέφει από τη δουλειά».

Παρανοήσεις, όμως, μπορεί να δημιουργηθούν στα παιδιά και για θέματα που σχετίζονται με τη θρησκεία. Τα παιδιά συνήθως εκλαμβάνουν τις λέξεις με την κυριολεκτική τους σημασία κι έτσι, κάποιες εκφράσεις που ίσως να παρηγορούν ένα μεγαλύτερο άτομο, όπως «είναι με το Θεό και τους αγγέλους τώρα», «ήταν θέλημα Θεού» κ.ά., μπορεί να φοβίσουν το μικρό παιδί, το οποίο ίσως να σκεφτεί ότι ο Θεός μπορεί να θέλει να έρθει να το πάρει και εκείνο. Επίσης, το παιδί μπορεί να μπερδευτεί με πολύπλοκα μηνύματα που ίσως να παίρνει από το περιβάλλον του, όπως για παράδειγμα: «ο μικρός σου αδερφός θα είναι πολύ χαρούμενος τώρα που είναι στον παράδεισο με τους αγγέλους», ενώ ταυτόχρονα, τα ίδια άτομα που το λένε αυτό, θρηνούν. Το μικρό παιδί δε θα ξέρει τι να εμπιστευτεί: αυτά που ακούει ή αυτά που βλέπει; Πολύ πιθανό να διερωτηθεί «γιατί όλοι είναι τόσο δυστυχισμένοι, αφού ο αδερφός μου είναι ευτυχισμένος;» (Addresses, 1991).

Επίσης, προβλήματα μπορεί να δημιουργηθούν σε κάποιο παιδί αν του λέμε ότι μια αρρώστια προκάλεσε το θάνατο. Τα παιδιά, ειδικά αυτά της προσχολικής ηλικίας, δεν είναι σε θέση να διαχωρίζουν μια σοβαρή, θανατηφόρα ασθένεια από μια προσωρινή και θεραπεύσιμη. Έτσι, ακόμα και ασήμαντες αρρώστιες, μπορεί να προκαλέσουν ανησυχία σε κάποιο μικρό παιδί (Addresses, 1991).

Παρανοήσεις στα παιδιά, επίσης, μπορούν να προκαλέσουν κάποιες γενικεύσεις που κάνουν τα ενήλικα άτομα, τα οποία συσχετίζουν το θάνατο με τους ηλικιωμένους. Όταν τελικά το παιδί αντιληφθεί ότι και νεότερα άτομα, ακόμη και

μικρά παιδιά, πεθαίνουν, τότε μπορεί να νιώσει δυσπιστία, τόσο προς τους ενήλικες, όσο και προς την ίδια τη ζωή (Addresses, 1991). Επομένως, όταν μιλούμε στα παιδιά για το θάνατο πρέπει να επιλέγουμε με προσοχή τις λέξεις που θα χρησιμοποιήσουμε, γιατί, όπως είπαμε και προηγουμένως, τα παιδιά είναι πιθανό να παρανοήσουν διάφορα πράγματα. Όταν θέλουμε να εξηγήσουμε σ' αυτά τι είναι θάνατος, πρέπει να τους πούμε αυτό που στην πραγματικότητα είναι, ότι δηλαδή η καρδιά παύει να χτυπά, ο άνθρωπος σταματά να αναπνέει, να σκέφτεται και να πονάει. Τα παιδιά όταν προσπαθούμε να τα παραπλανήσουμε με παραποίηση πληροφοριών, δεν ξεγελιούνται. Το μόνο που καταφέρνουμε είναι να τα κάνουμε να δυσπιστήσουν ως προς το πρόσωπο μας και να σταματήσουν να μας ρωτούν, με αποτέλεσμα, στο τέλος να κλειστούν στον εαυτό τους. Προκειμένου, επίσης, να αποφευχθούν οι παρερμηνείες και οι ανασφάλειες του παιδιού σχετικά με το θάνατο, καλό είναι να τα ενημερώσουμε για τα γεγονότα και τους λόγους του θανάτου του αγαπημένου τους προσώπου, όσο το δυνατόν πιο σύντομα, μετά το θάνατο (Zolten & Long, 1997).

1.4 Εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν σε έρευνες για την κατανόηση του θανάτου

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι ερευνητές επικεντρώθηκαν για την διερεύνηση και την καταγραφή των πεποιθήσεων και των στάσεων των παιδιών για τον θάνατο, χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ερωτηματολόγια και δομημένες συνεντεύξεις. Άλλοι είχαν προτείνει τη χρήση φαινομενολογικών – πιο εναλλακτικών- τρόπων (Neimeyer, Moser, & Wittkowski, 2003), όπως η διήγηση ιστοριών/μύθων (Guy, 1993), η ελεύθερη αφήγηση (Holcomb, Neimeyer, & Moore, 1993), το αυθόρμητο και το καθοδηγούμενο παιχνίδι (Wass et al., 1983) ή το παιδικό σχέδιο (Yang & Chen, 2002). Το σχέδιο, συγκεκριμένα, ως εργαλείο αξιολόγησης δεν έχει διερευνηθεί εκτεταμένα. Σε μια από τις πρώτες μελέτες στην Ουγγαρία, η Nagy (1948) για να ερευνήσει τις σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών για το θάνατο χρησιμοποίησε συνδυαστικά σχέδια, γραπτές συνθέσεις και λεκτικές συζητήσεις. Διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά έτειναν να προσωποποιούν το θάνατο μεταξύ ηλικίας 5 έως 9. Αυτό το εύρημα αναφέρθηκε επίσης στην μελέτη

Lonetto (1980), στην οποία χρησιμοποιήθηκαν σχέδια παιδιών από τον Καναδά. Πιο πρόσφατα, οι Tamm και Granqvist (1995) χρησιμοποίησαν παιδικά σχέδια ως μεθοδολογικό εργαλείο, υποστηρίζοντας ότι οι συνηθισμένες μέθοδοι δεν επιτρέπουν την πλήρη κατανόηση της σημασίας που αποδίδουν τα παιδιά στο θάνατο. Κατέληξαν μέσω των σχεδίων στο εύρημα τριών κατηγοριών απεικόνισης του θανάτου: α)τον βιολογικό (ζωγράφιζαν σκηνή από κηδεία ή την στιγμή του θανάτου), β)τον ψυχολογικό θάνατο (απεικονίζοντας τα συναισθήματα όπως θλίψη), και γ)τον μεταφυσικό θάνατο (απεικονίζοντας θρησκευτικά ή μεταφυσικά θέματα, ουρανό-κόλαση κλπ). Η ίδια μέθοδος εικονογραφικής ανάπτυξης βάσει σχεδίου έχει επίσης αναφερθεί από τους Yang και Chen (2002), οι οποίοι είχαν ως δείγμα 8-10 ετών παιδιά από την Κίνα. Κατέληξαν στο συμπέρασμα, μέσω την έρευνας τους πως δεν υπάρχει συσχετισμός μεταξύ των απεικονισμένων εννοιών θανάτου και στην προηγούμενη εμπειρία των παιδιών που συμμετείχαν από την απώλεια ενός συγγενή ή ενός κατοικίδιου. Χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα δύο μέθοδοι για την αξιολόγηση της κατανόησης του θανάτου από τα παιδιά, αυτή του ερωτηματολογίου και το παιδικό σχέδιο.

Το παιδικό σχέδιο σε συνδυασμό με ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε και στην έρευνα των Μπονώτη, Λεονταρή και Μάστορα (2013) στην οποία ζητήθηκε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν "ό, τι και να έφερνε στο μυαλό ο θάνατος." Στη συνέχεια τα παιδιά απάντησαν σε ερωτήσεις. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά που είχαν εμπειρία θανάτου είχαν καλύτερη κατανόηση του θανάτου από αυτά που δεν είχαν, ιδιαίτερα σε σχέση με την ανθρώπινη (αλλά όχι ζωική) μη αναστρεψιμότητα και τη μη λειτουργικότητα. Επίσης τα παιδιά που δεν είχαν εμπειρία θανάτου ήξεραν περισσότερα για το θάνατο των ζώων και λιγότερα για τον ανθρώπινο θάνατο, επειδή οι περισσότερες από τις επαφές τους ήταν με θάνατο ζώων (Orbach et al., 1987). Η ανάλυση των σχεδίων, επιπλέον, αποκάλυψε κάποιες λεπτές ποιοτικές διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων. Παιδιά με εμπειρία θανάτου ζωγράφισαν σκηνές που απεικόνισαν την τελετουργία του θανάτου, ενώ τα παιδιά χωρίς εμπειρία θανάτου έκαναν βίαιες σκηνές θανάτου. Το γενικό συμπέρασμα της έρευνας ήταν ότι τα παιδιά με εμπειρία θανάτου παρήγαγαν ρεαλιστικά σχέδια που έδειχναν τη δική τους προσωπική εμπειρία, ή αναμνήσεις από το θάνατο ή την κηδεία των συγγενών τους. Από την άλλη πλευρά, τα παιδιά που δεν είχαν

προσωπική εμπειρία θανάτου πιθανώς χρησιμοποίησαν πληροφορίες από την τηλεόραση ή άλλα μέσα.

Τα παιδικά σχέδια συγκεντρώνουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις εμπειρίες των παιδιών στο παρελθόν και μας παρέχουν πιο ακριβείς πληροφορίες σε σύγκριση με την αφήγηση (Gross & Hayne, 1998). Οι Gross και Hayne υποστήριξαν πως τα παιδιά μέσω του σχεδίου θα νιώθουν πιο άνετα κατά την διάρκεια της μελέτης και οι κοινωνικές απαιτήσεις θα είναι μειωμένες καθώς τα παιδιά εκφράζονται καλύτερα, η μνήμη τους λειτουργεί πιο εύκολα και τα βοηθά να οργανώσουν τον προφορικό τους λόγο.

1.5 Αντιλήψεις για την μεταθανάτια ζωή

Οι πεποιθήσεις για την μεταθανάτια ζωή αφορούν προσωπική ύπαρξη μετά τον θάνατο και κυριαρχούν σε πολλές θρησκευτικές παραδόσεις. Επίσης, σχετίζονται με την κατανόηση της φύσης της ζωής, του θανάτου, του μυαλού, του σώματος και της ψυχής.

Κοινό σημείο των αρχαίων πολιτισμών ήταν η διαπίστωση ότι όλοι οι λαοί, παρά τις όποιες άλλες διαφορές που τους χαρακτήριζαν, είχαν μια κοινή αντίληψη, ότι η ανθρώπινη ψυχή επιζεί μετά τον θάνατο και μάλιστα ότι η μεταθανάτια εμπειρία της είναι αρκετά σημαντική, όπως και η εμπειρία της γήινης ζωής της (Βεκρής, Γαστεράτου, Λουμπάκη, Μαρτζούκου, Νικολαΐδου, Τύμη, 2009).

Οι τιμές και οι δοξασίες που προφέρονταν και εξακολουθούν να προσφέρονται στους ανθρώπους που έχουν φύγει από τη ζωή μαρτυρούν την πίστη της ύπαρξης μιας «άλλης ζωής». Το γεγονός αυτό έχει παρατηρηθεί χιλιάδες χρόνια πριν, με την εμφάνιση του *Homo sapiens neanderthalensis*, ενός υποείδους του *Homo sapiens*, ο οποίος μαζί με τα άτομα που είχαν φύγει από τη ζωή έθαβε και φαγητό, όπλα και άνθη, υποδηλώνοντας την πίστη στην μεταθανάτια ζωή (Βιολογία Γ' Λυκείου, σελ. 149).

Η θρησκευτικότητα είναι ένας βασικός παράγοντας στο διαμόρφωση της έννοιας του θανάτου (Candy-Gibbs, Sharp & Petrun, 1984-1985. Stambrook & Parker, 1987). Λαμβάνοντας υπόψη λοιπόν την σημασία των θρησκευτικών

ανησυχιών στη ζωή πολλών ανθρώπων, είναι κατανοητό ότι οι ερευνητές προσπάθησαν ξανά και ξανά να αξιολογήσουν την πιθανή επίδραση της θρησκείας στις πεποιθήσεις για την μεταθανάτια ζωή. Γνωστικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τα θέματα της θρησκείας προσπάθησαν να ερευνήσουν πώς και γιατί οι πεποιθήσεις για την μεταθανάτια ζωή διαμορφώνονται στο μυαλό του ανθρώπου, όπως και τον τρόπο που στα νεκρά πρόσωπα αποδίδονται γνωρίσματα και χαρακτηριστικά των ζωντανών.

Τα αποτελέσματα της μελέτης των Osarchuk και Tatz (1973) επιβεβαιώνουν την πρόβλεψη ότι η ένταση του φόβου για τον θάνατο αυξάνει την πιθανότητα το άτομο να έχει αντιλήψεις για την μετά- θάνατο ζωή. Οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις βοηθούν στην μείωση του φόβου έτσι ώστε και στο μέλλον το άτομο πολύ πιθανό να χρησιμοποιήσει τις πεποιθήσεις αυτές ξανά για να παράγει το ίδιο αποτέλεσμα (δηλαδή την μείωση του φόβου). Επιπλέον, επειδή οι γνωστικές διαδικασίες του ατόμου ξεχωρίζουν τον φόβο του θανάτου από τους άλλους φόβους (π.χ. πόνος), και επειδή οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις είναι σχετικές μόνο με τον φόβο του θανάτου (δηλαδή, οι μεταθανάτιες πεποιθήσεις δεν μπορούν να διαβεβαιώσουν ότι ένα ηλεκτρικό σοκ δεν θα παράγει πόνο), η χρήση τους ως άμυνα δεν μπορεί να γενικευτεί και σε άλλες περιπτώσεις που το άτομο φοβάται παρά μόνο για τον θάνατο.

Η πλειοψηφία των ενηλίκων σε όλο τον κόσμο, ανεξάρτητα από την κουλτούρα ή τη θρησκεία, πιστεύει ότι ο νους εξακολουθεί να υπάρχει μετά το θάνατο του σώματος (Bering, 2011). Ενώ σε παρόμοιες έρευνες πολλά μικρά παιδιά που δεν είχαν αναπτύξει την έννοια της κατανόησης του μη αναστρέψιμου του θανάτου ανέφεραν ότι η μαγεία θα μπορούσε να αντιστρέψει το θάνατο, ένα φαινόμενο που θα μπορούσε να αποδοθεί σε μια θρησκευτική ανατροφή που περιελάμβανε θαύματα, όπως η ανάσταση του Χριστού (Spence & Brent, 1992).

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις πεποιθήσεις των παιδιών για την μετά θάνατο ζωή τα στοιχεία που υπάρχουν από έρευνες υποδεικνύουν ότι η πίστη στην μετά θάνατον ζωή εμφανίζεται νωρίς στην ανάπτυξη του ανθρώπου (Astuti & Harris, 2008. Bering & Bjorklund, 2004. Bering, Hernandez-Blasi, & Bjorklund, 2005. Harris & Giménez, 2005).

Έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 3 σχολεία στο Λονδίνο από τους Frangoulis, Jordan & Lansdown (1996) σχετικά με τις αντιλήψεις των παιδιών για την μεταθανάτια ζωή. Επιλέχθηκαν 2 θρησκευτικά σχολεία και ένα κοσμικό. Πάνω από το ήμισυ δήλωσε πίστη στον παράδεισο αλλά υπήρχαν ενδείξεις ότι υποστήριζαν πως δεν είναι ένα ευχάριστο μέρος για να είναι κάποιος, τον χαρακτήρισαν βαρετό ή και τρομαχτικό ενάντια στην προκατειλημμένη άποψη ότι ο παράδεισος φαντάζει να είναι ένα ευχάριστο μέρος. Υπήρχαν διαφορές στις απαντήσεις μεταξύ των σχολείων αλλά δεν ήταν στατιστικά σημαντικές. Τα παιδιά που ήταν εβραϊκής καταγωγής πίστευαν λιγότερο στην μεταθανάτια ζωή απ' ό,τι τα παιδιά που ήταν καθολικά.

Οι ενήλικες συχνά χρησιμοποιούν τον «ουρανό» όταν μιλάνε με παιδιά για το θάνατο ενός αγαπημένου ή ενός κατοικίδιου ζώου. Ένας αριθμός μελετών (Melear, 1973. Koocher, 1973. Swain 1975. Blum 1975) ασχολήθηκε με το τι σκέφτονται τα παιδιά, ότι συμβαίνει μετά το θάνατο, αλλά δεν ήταν εύκολο να διερευνηθεί λεπτομερώς. Ο Gartleyand Bernasconi (1967) χρησιμοποίησε δύο ερωτήσεις για τον ουρανό σε παιδιά ηλικίας μεταξύ 5 και 14. Διαπίστωσε πως υπήρχε μια αναπτυξιακή τάση, η αναφορά στον ουρανό ήταν μεγαλύτερη στην ηλικιακή ομάδα 7- και 8 ετών (από ό, τι στα μικρότερα παιδιά) και με μεγαλύτερη σαφήνεια στη διάκριση μεταξύ του ουρανού και της κόλασης καθώς τα παιδιά έφταναν στα 8 έως 9 έτη. Ο McWhirter (1980) στη μελέτη παιδιών ηλικίας 3 έως 15 ετών βρήκε επίσης σημαντική αναφορά στον ουρανό και την κόλαση στην ηλικία 7 ετών και άνω. Ο Blum (1975) συνέκρινε τα παιδιά Εβραϊκής καταγωγής με τα Ρωμαιοκαθολικά παιδιά και διαπίστωσε ότι τα τελευταία τείνουν να πιστεύουν περισσότερο σε μια μετά θάνατον ζωή. Στόχος της μελέτης που αναφέρθηκε εδώ ήταν να προσπαθήσει να ανακαλύψει περισσότερα σχετικά με το τι νόμιζαν ότι ήταν ο ουρανός, από μια σειρά σχολείων και από οικογένειες διαφορετικής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Η ηλικιακή ομάδα επιλέχθηκε εν μέρει βάση της βιβλιογραφίας (σχετικά με την έννοια του θανάτου που υποδήλωνε ότι πρόκειται για μια περίοδο αλλαγής για την κατανόηση) και εν μέρει βάση της θεωρίας του Piaget η οποία έχει συχνά χρησιμοποιηθεί σε αυτό το πλαίσιο (Wass & Towry 1980). Η κλινική εμπειρία ενός από τους ερευνητές οδήγησε στην υπόθεση ότι τα παιδιά κάτω από την ηλικία περίπου των επτά, που τείνουν να σκέφτονται συγκεκριμένα, (το ηλικιακό στάδιο που ονόμαζε ο Piaget «προ-επιχειρησιακό στάδιο»), θα ήταν αδύνατο να

υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει μετά θάνατον ζωή η οποία είναι μια πιο αφηρημένη σκέψη.

Ωστόσο πλέον οι κυρίαρχες απόψεις που έχουν προταθεί σχετικά με τις αναπτυξιακές προελεύσεις των πεποιθήσεων για την μετά θάνατον ζωή είναι δύο. Η μια άποψη (Bering, 2006,2011), υποστηρίζει πως οι πεποιθήσεις για την μετά θάνατον ζωή είναι έμφυτες: είναι το παραπροϊόν των περιορισμών στην νοητική μας ικανότητα ή θεωρία του νου. Και η δεύτερη άποψη (Astuti & Harris, 2008. Harris & Giménez, 2005), υποστηρίζει πως οι πεποιθήσεις για την μετά θάνατον ζωή είναι πολιτιστικά κατασκευασμένες: βασίζονται στις πεποιθήσεις και στο γεγονός ότι τα παιδιά εκτίθενται στο κοινωνικο-πολιτιστικό τους περιβάλλον.

Πιο συγκεκριμένα, ας παραθέσουμε αναλυτικά τις δύο απόψεις. Ο Bering και οι συνεργάτες του (Bering & Bjorklund, 2004. Bering et al., 2005) οι οποίοι έκαναν τις αρχικές έρευνες που εξέτασαν τις πεποιθήσεις των παιδιών για την συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών μετά τον θάνατο και αναφέρθηκαν με στοιχεία που δείχνουν ότι οι πεποιθήσεις για την μετά θάνατον ζωή εμφανίζονται στα προσχολικά χρόνια. Σε ένα από τα βασικά πειράματα (Bering & Bjorklund, 2004, πείραμα 3), με παιδιά ηλικίας 5 ετών και 11 ετών και μια ομάδα ενηλίκων, τους αφηγήθηκαν μια ιστορία με μαριονέτες όπου ένα ποντίκι με ανθρώπινη μορφή το έτρωγε ένας αλιγάτορας. Στο τέλος της ιστορίας, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν ένα σύνολο ερωτήσεων σχετικά με τη συνέχεια / παύση των βιολογικών λειτουργιών του ποντικού (π.χ., αν μεγαλώνει), τις ψυχοβιολογικές λειτουργίες (π.χ. αν θέλει να κοιμηθεί), και τις ψυχολογικές λειτουργίες (π.χ., αν έχει επιθυμίες, συναισθήματα, γνώση). Η πλειοψηφία των παιδιών ηλικίας 5 ετών απάντησε ότι οι βιολογικές διεργασίες του ποντικίου θα παύσουν να λειτουργούν μετά το θάνατο. Ωστόσο, τα παιδιά ηλικίας 5 ετών σε σχέση με τα μεγαλύτερα παιδιά ή τους ενήλικες έδειξαν να πιστεύουν ότι οι ψυχοβιολογικές και οι ψυχολογικές λειτουργίες (επιθυμίες, αισθήσεις και συναισθήματα) του αποθανόντος ζώου θα συνεχίσουν να λειτουργούν μετά το θάνατό του. Από την άλλη τα 11-χρονα παιδιά απάντησαν με τέτοιο τρόπο που υποδήλωναν πως ναι μεν πιστεύουν πως οι βιολογικές και ψυχοβιολογικές λειτουργίες παύουν με τον θάνατο αλλά απέδιδαν συνέχεια σε ψυχολογικές λειτουργίες, που είχαν να κάνουν με βούληση, συναισθήματα και γνώση/συνείδηση. Ομοίως, και οι ενήλικες απάντησαν θετικά ως προς την συνέχεια

των ψυχολογικών λειτουργιών, με μικρότερα βέβαια ποσοστά σε σύγκριση με τα 11-χρονα παιδιά. Το γεγονός ότι τα μικρότερα παιδιά αποδίδουν περισσότερο μετά τη θανάτωση συνέχεια στις ψυχολογικές διεργασίες του ποντικιού από ότι τα μεγαλύτερα παιδιά και οι ενήλικες- επαναλήφθηκε σε μια έρευνα από τους Bering και τους συνεργάτες του (Bering et al., 2005) με παιδιά από την Ισπανία που παρακολουθούσαν καθολικό και δημόσιο σχολείο χωρίς θρησκευτική κατεύθυνση. Ο Bering (Bering & Bjorklund, 2004. Bering et al., 2005. Bering, 2006, 2011) ερμήνευσε τα ευρήματά του ως απόδειξη ότι το ανθρώπινο μυαλό έχει προδιάθεση να πιστεύει σε μια μετά θάνατον ζωή.

Οι Κορνηλάκη – Μισαηλίδη (2013), συγκρίνοντας την θεωρητική προσέγγιση του Bering (2002, 2003, 2006) με εκείνη του Bloom (2004, 2005, 2007), διαπιστώνουν κάποιες συγκλίσεις. Για τον Bloom η πεποίθηση των παιδιών αλλά και των ενηλίκων ότι οι ψυχολογικές λειτουργίες συνεχίζονται και μετά τον θάνατο είναι αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυισμού οντοτήτων. Ο Bloom υποθέτει ότι τα παιδιά διαισθητικά αντιλαμβάνονται ότι ο κόσμος γύρω τους διαιρείται σε δύο ουσίες: τα υλικά σώματα/πράγματα και οι άυλες/πνευματικές οντότητες. Μάλιστα, υποστηρίζει πως ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι «φτιαγμένος» να σκέφτεται δυϊστικά, και πως η πίστη στην μετά θάνατον ζωή δεν είναι αποτέλεσμα μάθησης αλλά μιας εγγενούς προδιάθεσης. Ομοίως, ο Bering (2006) στην εργασία του με τίτλο «Η δημόδης θεωρία του πνεύματος», υποστηρίζει ότι όταν κάποιος πιστεύει ότι οι ψυχολογικές καταστάσεις επιβιώνουν και μετά το θάνατο [του σώματος], δεσμεύεται σε μια ακραία μορφή δυισμού νου - σώματος. Από την άλλη πλευρά, ο Bering υποστηρίζει ότι η έκθεση σε πολιτισμικά και θρησκευτικά ερεθίσματα έρχεται απλά να εμπλουτίσει τον εγγενή γνωστικό μηχανισμό. Η εγγενής αυτή προδιάθεση του ατόμου έχει ως αποτέλεσμα η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια να δημιουργείται χωρίς προσπάθεια και με φυσικό τρόπο.

Αντίθετα με τους ισχυρισμούς του Bering (2006), ο Harris και οι συνεργάτες του (Astuti & Harris, 2008. Harris & Giménez, 2005) ανέφεραν ευρήματα που δείχνουν ότι οι κοινωνικοπολιτιστικοί παράγοντες παίζουν κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη των πεποιθήσεων για την μετά θάνατον ζωής. Σε μια μελέτη, οι Harris και Giménez (2005) παρουσίασαν μια ομάδα παιδιών από την Ισπανία που κυμαίνονταν από ηλικίας 7- έως 11-έτη, που τους αφηγήθηκαν δύο ιστορίες που περιγράφουν το

θάνατο ενός ηλικιωμένου ατόμου. Η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο ιστοριών ήταν ότι στη μία («κοσμική / βιολογική») η ιστορία περιελάμβανε βιοϊατρικούς όρους με στόχο να τραβήξει την προσοχή των παιδιών στις βιολογικές πτυχές του θανάτου, ενώ στην άλλη («θρησκευτική») περιγράφηκε ο θάνατος με θρησκευτικούς όρους που στόχευε να κάνει τα παιδιά να σκεφτούν το θάνατο ως την αρχή μιας μετά θάνατον ζωής. Μετά την παρουσίαση κάθε ιστορίας, τα παιδιά έλαβαν συνολικά 12 ερωτήσεις σχετικά με τη συνέχεια των ψυχολογικών και σωματικών λειτουργιών του αποθανόντος. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά ηλικίας 11 ετών απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στις ψυχολογικές λειτουργίες του αποθανόντος σε σχέση με τα 7χρονα παιδιά σε αντίθεση με την έρευνα των Bering και Bjorklund (2004). Επιπλέον, η πλειοψηφία των παιδιών, ανεξαρτήτως ηλικίας, απέδωσαν συνέχεια στις ψυχολογικές λειτουργίες του νεκρού με μεγαλύτερη συχνότητα στην θρησκευτική παρά στην κοσμική ιστορία. Ακολούθησε η αναπαραγωγή της ισπανικής μελέτης στην αγροτική κοινότητα Vezo στη νοτιοδυτική Μαδαγασκάρη (Astuti & Harris, 2008). Τα παιδιά στο Vezo παρευρίσκονται -από πολλή μικρή ηλικία- σε τελετές ταφής και λαμβάνουν μέρος σε πολιτιστικά τελετουργικά και πρακτικές (π.χ. προσφέροντας τρόφιμα) που σχετίζονται με τον αποθανόντα (πρόγονο). Ωστόσο, λαμβάνουν πολύ λίγες πληροφορίες από τους ενήλικες για τους προγόνους ή / και την έννοια των προγονικών τελετουργικών, γιατί τέτοια γνώση θεωρείται επικίνδυνη για τα μικρά παιδιά. Από την άλλη πλευρά, στη φυλή των Vezo είναι διάχυτη η πεποίθηση ότι όταν κάποιος πεθάνει, το πνεύμα του (που ονομάζεται angatse) συνεχίζει να ζει σε μια άλλη διάσταση, να έχει επιθυμίες, σκέψεις και ανάγκες, τις οποίες οι εν ζωή συγγενείς θα πρέπει να ικανοποιήσουν. Μάλιστα, υποχρέωση των εν ζωή συγγενών όταν κάποιος πεθάνει είναι να του φτιάξουν ένα μνημείο. Αν δεν το κάνουν, η ψυχή έρχεται στα όνειρα τους και τους το υπενθυμίζει. Στην περίπτωση που συνεχίσουν να αδιαφορούν, η ψυχή έχει τη δύναμη να τους τιμωρήσει, προκαλώντας τους δυστυχία, ασθένειες, ακόμη και θάνατο. Οι Astuti και Harris (2008) πραγματοποίησαν δύο πειράματα. Στο πρώτο έλαβαν μέρος δύο ηλικιακές ομάδες - παιδιά με μέσο όρο ηλικίας 12 έτη και ενήλικες με μέσο όρο ηλικίας 35 έτη. Οι ερευνητές παρουσίασαν σε όλους τους συμμετέχοντες δύο ιστορίες, οι οποίες αφηγούνταν τα γεγονότα που μεσολάβησαν έως το θάνατο ενός ατόμου. Υιοθετώντας το ερευνητικό σχέδιο της προηγούμενης μελέτης (Harris & Giménez, 2005), η πρώτη είχε κοσμικό και η δεύτερη θρησκευτικό πλαίσιο. Μετά το τέλος

κάθε ιστορίας ζήτησαν από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν σε 14 ερωτήσεις σχετικές με την συνέχιση ή την παύση των βιολογικών και των ψυχοβιολογικών λειτουργιών.

Όπως και στην ισπανική μελέτη, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει η τάση να αποδίδεται περισσότερη μεταθανάτια συνέχεια στις ψυχολογικές διαδικασίες ενός νεκρού συγγενή όσο αυξάνεται η ηλικία και ήταν πιο έντονη στη θρησκευτική απ' ό,τι στην κοσμική (χωρίς πολιτισμικές επιρροές) αφήγηση. Τα ευρήματα της έρευνας από τον Harris (Astuti & Harris, 2008. Harris & Giménez, 2005) εναντιώνονται στην άποψη ότι οι πεποιθήσεις για την μετά θάνατο ζωή αναδύονται φυσικά (Bering, 2006). Υποστήριξαν ότι όσο τα παιδιά μεγάλωναν, απέδιδαν, περισσότερο, συνέχεια στις ψυχολογικές λειτουργίες του αποθανόντα. Συγκριτικές μελέτες παιδιών και ενηλίκων έχουν δείξει ότι στο ερώτημα «μπορεί ένα νεκρός να ζωντανέψει ξανά;», οι ενήλικες δίνουν πολύ συχνότερα καταφατική απάντηση, κάνοντας αναφορές στην ανάσταση των νεκρών και στην μετενσάρκωση (Brent & Speece, 1993). Και άλλες μελέτες δείχνουν αύξηση των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή με την ηλικία (Brent, Speece, Lin, Dong & Yang, 1996. Wenestram & Wass, 1987). Στην μελέτη του Harris και των συνεργατών του υποστήριξαν επίσης πως οι απαντήσεις των παιδιών ήταν «ευαίσθητες» στο πλαίσιο. Όταν ο θάνατος παρουσιάστηκε σε ένα κοσμικό πλαίσιο, τα παιδιά έδωσαν λιγότερες απαντήσεις συνέχειας απ' ό,τι όταν παρουσιάστηκε σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο. Χωρίς να αμφισβητείται ότι με την ηλικία ο άνθρωπος αποκτά περισσότερες βιολογικές γνώσεις για τον θάνατο, ωστόσο πιστεύει ότι ταυτοχρόνως τα παιδιά εσωτερικεύουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κοινωνικο-πολιτισμικού τους περιβάλλοντος για τη μετά θάνατον συνέχεια. Γι' αυτόν, στον ανθρώπινο νου συνυπάρχουν, χωρίς να συγκρούονται, δύο ασύμβατες μεταξύ τους πεποιθήσεις, η βιολογική, που αντιμετωπίζει το θάνατο ως την πλήρη και μη αναστρέψιμη παύση της ζωής και η θρησκευτική, που ερμηνεύει το θάνατο ως μετάβαση σε ένα άλλο είδος ύπαρξης. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και στο κοσμικό πλαίσιο τα παιδιά έδειξαν την τάση να αποδίδουν συχνότερα συνέχεια στις ψυχολογικές λειτουργίες του νεκρού παρά στις σωματικές διαδικασίες του. Αυτό δείχνει ότι ανεξάρτητα από το αφηγηματικό πλαίσιο τα παιδιά είχαν προκαταλήψεις για την ύπαρξη ψυχολογικής συνέχειας μετά το θάνατο.

Συνολικά, η έρευνα για τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή δημιούργησε έντονες συζητήσεις και διαφορετικά ευρήματα και, ως εκ τούτου, δεν έχει αποσαφηνιστεί. Σύμφωνα με τις Κορνηλάκη – Μισαηλίδη (2013), υπάρχουν τουλάχιστον τρεις κρίσιμες διαφορές μεταξύ των δεδομένων που χρησιμοποιήθηκαν στις διάφορες μελέτες: i) ο Bering (Bering & Bjorklund, 2004. Bering et al., 2005) είπε στα παιδιά μια ιστορία για το θάνατο ενός ζώου, ενώ ο Harris (Astuti & Harris, 2008. Harris & Giménez, 2005) διηγείται μια ιστορία για το θάνατο ενός ατόμου. Προφανώς, οι απόψεις σχετικά με τη συνεχιζόμενη μετά θάνατον ζωή ενός ζώου και οι ψυχολογικές διεργασίες δεν μπορούν να εξομοιωθούν με αυτές ενός ανθρώπου (Hughes, 2006). Εκτός αυτού, όπως επισημαίνουν οι Richert και Smith (2009), "στη χριστιανική θεολογία ... οι άνθρωποι, και όχι τα ζώα, έχουν ψυχές και μια μετά θάνατον ζωή" (σελ. 186). (ii) Οι λόγοι για τη συνέχεια / ασυνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών ενός νεκρού αξιολογήθηκαν με ένα διαφορετικό αριθμό ερωτήσεων στις μελέτες του Bering και του Harris. Η μελέτη του Bering (Bering & Bjorklund, 2004. Bering Et al., 2005) είχε 20 ερωτήσεις (από τις 24) που αξιολόγησαν την συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών. Αντίθετα, στη μελέτη Harris και Giménez (2005) υπήρχαν μόνο έξι (από τις συνολικά 12 ερωτήσεις) και στη μελέτη των Astuti και Harris (2008) μόνο εννέα (από το σύνολο των 17). (iii) Η μέση ηλικία των μικρότερων παιδιών στις μελέτες του Harris ήταν 7 έτη (Harris & Giménez, 2005) και 5 έτη 9 μήνες (Astuti & Harris, 2008) αντίστοιχα, ενώ στις μελέτες του Bering η μέση ηλικία των μικρότερων παιδιών ήταν μόλις τα 4 έτη. Έτσι, λόγω αυτών των διαφορών οι μελέτες των Bering και Harris δεν μπορούν να συγκριθούν άμεσα.

Τα στοιχεία που παρατέθηκαν μας δείχνουν την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα για την εξέταση της αναπτυξιακής πορείας των παιδικών πεποιθήσεων σχετικά με την συνέχεια των λειτουργιών μετά τον θάνατο. Επιπλέον, οι διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις και στα ευρήματα αυτών των μελετών δηλώνουν την ανάγκη για περισσότερες μελέτες που θα ερευνήσουν την ανάπτυξη αυτών των πεποιθήσεων αλλά και την προέλευση τους, όσο και τον ρόλο των κοινωνικοπολιτιστικών παραγόντων στην απόκτηση τους.

1.6 Σύνοψη θεωρητικού κεφαλαίου

Η κατανόηση του θανάτου είναι ένα θέμα που παραμένει λεπτό τόσο για τους ενήλικες όσο και για τα παιδιά. Πολλοί ενήλικες είναι απρόθυμοι να μιλήσουν με τα παιδιά τους για το θέμα του θανάτου. Ωστόσο, ένας μεγάλος αριθμός παιδιών, που συμμετείχαν σε σχετικές έρευνες, όταν ρωτήθηκαν αν έχουν σκεφτεί ποτέ τον θάνατο απάντησαν καταφατικά (Χατζηνικολάου, 2009). Σημαντικό ρόλο στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου παίζουν η νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού, η προσωπικότητά του, το περιβάλλον όπου ζει καθώς και οι προσωπικές εμπειρίες του σε σχέση με τον θάνατο.

Στη βιβλιογραφία έχει μελετηθεί η κάποιας μορφής συνέχιση της ζωής, η οποία αναφέρεται στην ύπαρξη της ψυχής ξεχωριστά από το σώμα ή στην μετενσάρκωση, αποτελώντας μια συνέχεια του νεκρού προσώπου πέρα από το σώμα (Corr, 1995. Speece & Brent, 1984) και κατά πόσο τα παιδιά έχουν μια τέτοια πεποίθηση. Η ηλικία και το γνωστικό επίπεδο των παιδιών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην αντίληψη και κατανόηση της έννοιας (όπως και του θανάτου) της μεταθανάτιας ζωής.

Η κοινή αντίληψη ότι οι φυσικές και υπερφυσικές αντιλήψεις είναι ασυμβίβαστες, δεν φαίνεται να ισχύει στο χώρο της ψυχολογίας. Υπάρχουν σημαντικά στοιχεία ότι τα ίδια άτομα χρησιμοποιούν τόσο φυσικές όσο και υπερφυσικές αντιλήψεις για την ερμηνεία των ίδιων γεγονότων και ότι υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους και οι δύο αντιλήψεις συνυπάρχουν στο μυαλό του ίδιου ατόμου (Evans, Harris, Legare & Rosengren, 2012). Έρευνες υποστηρίζουν ότι η συλλογιστική για τα υπερφυσικά φαινόμενα είναι μια αναπόσπαστη και διαχρονική πτυχή της ανθρώπινης γνώσης (Evans et al., 2012).

Όσον αφορά τις έννοιες *φυσικές* και *υπερφυσικές* που αποδίδονται στις αντιλήψεις, αξίζει να αναφερθεί πως ο όρος *φυσικές* αναφέρεται σε παρατηρήσιμα και εμπειρικά επαληθεύσιμα φαινόμενα του φυσικού ή υλικού κόσμου ενώ ο όρος *υπερφυσικές* αναφέρεται σε φαινόμενα που παραβιάζουν, λειτουργούν ή διακρίνονται έξω από τη σφαίρα του πραγματικού κόσμου ή των φυσικών νόμων (Evans et al., 2012).

Οι φυσικές και υπερφυσικές αντιλήψεις χρησιμοποιούνται συχνά τόσο από τους ενήλικες όσο και τα παιδιά στην ερμηνεία διαφόρων φαινομένων, μολονότι τα μικρά παιδιά, όπως υποστηρίζει η εξελικτική ψυχολογία αποκτούν πρώτα μια περισσότερο αντικειμενική, λογική ή επιστημονική εκτίμηση αιτίου και αιτιατού (Harris, 2009. Piaget, 1928).

Όσον αφορά την έννοια του θανάτου, έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε παιδιά έχουν εστιάσει την μελέτη τους στην βιολογική κατανόηση του θανάτου και γι' αυτόν το λόγο ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά για τις μη βιολογικές και υπερφυσικές πεποιθήσεις σχετικά με τον θάνατο (Slaughter & Lyons, 2003).

Μερικές μόνο έρευνες έχουν εξετάσει, με συστηματικό τρόπο, τόσο την θρησκευτική αντίληψη των παιδιών για το θάνατο όσο και τη βιολογική (Harris, 2011).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.1 Η παρούσα έρευνα

Η συγκεκριμένη έρευνα, βασισμένη στην προ υπάρχουσα βιβλιογραφία και συγκεκριμένα στις έρευνες των Bering & Bjorklund (2004) και των Astuti & Harris (2008) επιχειρεί να μελετήσει την συνύπαρξη των βιολογικών και μεταφυσικών αντιλήψεων όσον αφορά την έννοια του θανάτου, σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες (5, 7, 9 και 11 ετών) παιδιών που ζουν στην Ελλάδα. Ως εργαλείο έρευνας επιλέχθηκε ένα ερωτηματολόγιο με 31 ερωτήσεις, οι οποίες αναφέρονται σε βιολογικές, ψυχοβιολογικές, συναισθηματικές, και νοητικές λειτουργίες και καταστάσεις ανθρώπων που έχουν φύγει από τη ζωή.

Η παρούσα έρευνα θέτει ως στόχο να εξετάσει αν:

1. Οι αντιλήψεις των παιδιών για τις βιολογικές και τις μεταφυσικές πτυχές της έννοιας του θανάτου διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία.
2. Οι αντιλήψεις των παιδιών για τις βιολογικές και τις μεταφυσικές πτυχές της έννοιας του θανάτου διαφοροποιούνται ανάλογα με το αφηγηματικό πλαίσιο.

2.2 Υποθέσεις της έρευνας:

Οι υποθέσεις της έρευνας διατυπώνονται ως εξής:

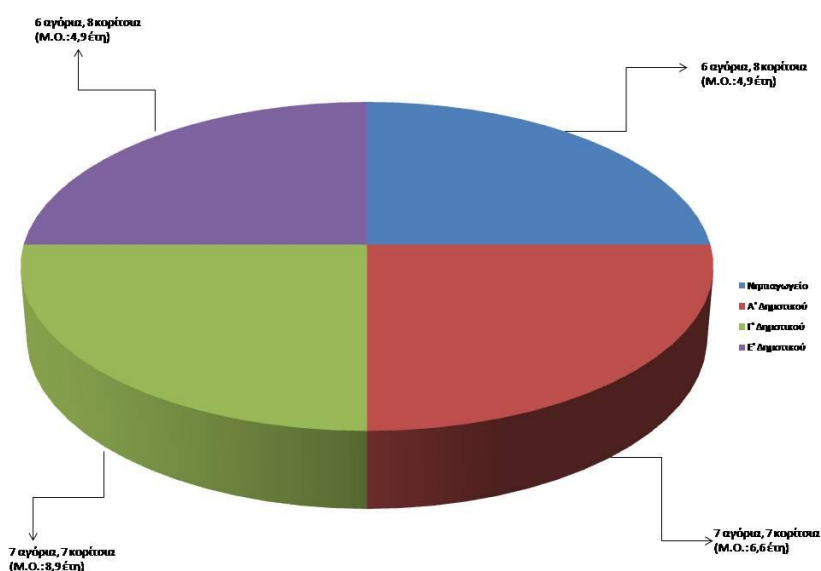
1. Αναμένεται τα μεγαλύτερα παιδιά να υιοθετήσουν με μεγαλύτερη συχνότητα από ότι τα μικρότερα, την άποψη ότι οι ψυχολογικές διεργασίες του ατόμου (βούληση, επιθυμίες, συναισθήματα, γνώση/συνείδηση) θα συνεχίσουν να λειτουργούν μετά το θάνατο.
2. Αναμένεται ότι δε θα υπάρξει διαφοροποίηση ανάμεσα στα μεγαλύτερα και τα μικρότερα παιδιά ως προς τις βιολογικές και τις ψυχοβιολογικές διεργασίες.
3. Αναμένεται ότι το αφηγηματικό πλαίσιο θα επηρεάσει τις αντιλήψεις των παιδιών σχετικά με τη συνέχιση των ψυχολογικών διεργασιών. Αναμένεται η θρησκευτική αφήγηση να συνδέεται θετικά με την υιοθέτηση της άποψης της συνέχισης των ψυχολογικών λειτουργιών μετά το θάνατο.

2.3 Μέθοδος

2.3.1 Συμμετέχοντες/ συμμετέχουσες

Το συνολικό δείγμα των συμμετεχόντων ήταν 56 παιδιά, εκ των οποίων το 46,42% (26 άτομα) ήταν αγόρια και το 53,57% (30 άτομα) ήταν κορίτσια. Οι ερωτηθέντες κατηγοριοποιήθηκαν σε τέσσερις ηλικιακές ομάδες (Διάγραμμα 1):

- 14 παιδιά *Νηπιαγωγείου*: 6 αγόρια, 8 κορίτσια (*Μ.Ο. 4.9 έτη*)
- 14 παιδιά *Α' Δημοτικού*: 7 αγόρια, 7 κορίτσια (*Μ.Ο. 6.6 έτη*)
- 14 παιδιά *Γ' Δημοτικού*: 7 αγόρια, 7 κορίτσια (*Μ.Ο. 8.9 έτη*)
- 14 παιδιά *Ε' Δημοτικού*: 6 αγόρια, 8 κορίτσια (*Μ.Ο. 10.9 έτη*)

Διάγραμμα 1. Ηλικιακή κατανομή του δείγματος των συμμετεχόντων

Το δείγμα επιλέχθηκε έτσι ώστε να περιλαμβάνει σχεδόν τον ίδιο αριθμό αγοριών και κοριτσιών και ακριβώς τον ίδιο αριθμό ερωτηθέντων ανά ηλικιακή ομάδα από δημόσια σχολεία του Ν. Λάρισας.

2.3.2 Μέσα συλλογής δεδομένων

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα, καθώς και οι ιστορίες που άκουσαν τα παιδιά, δημιουργήθηκαν βάσει των ερευνών των Bering

και Bjorklund (2004) και των Astuti και Harris (2008). Πιο συγκεκριμένα, οι ιστορίες που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα βασίστηκαν στην μελέτη των Harris και Giménez (2005) οι οποίοι παρουσίασαν σε μια ομάδα παιδιών από την Ισπανία που κυμαίνονταν από 7- έως 11-έτη, δύο ιστορίες που περιγράφουν το θάνατο ενός ηλικιωμένου ατόμου. Η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο ιστοριών ήταν ότι στη μία («κοσμική / βιολογική») η ιστορία περιελάμβανε βιοϊατρικούς όρους με στόχο να τραβήξει την προσοχή των παιδιών στις βιολογικές πτυχές του θανάτου, ενώ στην άλλη («θρησκευτική») περιγράφηκε ο θάνατος με θρησκευτικούς όρους που στόχευε να κάνει τα παιδιά να σκεφτούν το θάνατο ως την αρχή μιας μετά θάνατον ζωής. Και οι δύο ιστορίες παρατίθενται στο Παράρτημα.

Όσον αφορά την δημιουργία του ερωτηματολογίου βασιστήκαμε στην έρευνα του Bering και των συνεργατών του (Bering et al., 2004). Το αναδιαμορφώσαμε καθώς στην έρευνα του Bering ο θάνατος αφορούσε ζώο ενώ στην παρούσα έρευνα αφορούσε τον θάνατο ενός ανθρώπου (βλ. Παράρτημα).

Πιο συγκεκριμένα το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από 6 κατηγορίες ερωτήσεων. Έξι από τις ερωτήσεις αφορούσαν τις βιολογικές λειτουργίες. Πέντε από τις ερωτήσεις αφορούσαν τις ψυχοβιολογικές λειτουργίες. Πέντε ερωτήσεις αφορούσαν λειτουργίες αισθήσεων, όπως η ακοή, η γεύση και η όραση. Πέντε από αυτές αφορούσαν λειτουργίες επιθυμίας, πέντε τα συναισθήματα (φόβος, χαρά κλπ) και τέλος πέντε από τις ερωτήσεις αφορούσαν το μυαλό αυτό καθαυτό αλλά και γνωστικές λειτουργίες. Οι ερωτήσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Οι επιμέρους ερωτήσεις ομαδοποιημένες στις ευρύτερες λειτουργίες που αντιπροσωπεύουν. Κάθε ερώτηση ξεκινούσε με τη φράση «Τώρα που είναι νεκρός/η...»

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ	ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ
ΒΙΟΛΟΓΙΚΕΣ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Χρειάζεται να φάει φαγητό ξανά; 2. Χρειάζεται να πει νερό ξανά; 3. Τα μάτια του/της βλέπουν; 4. Τα αυτιά του/της λειτουργούν; 5. Μπορεί να περπατήσει; 6. Η καρδιά του/της χτυπάει;
ΨΥΧΟΒΙΟΛΟΓΙΚΕΣ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Διψάει; 2. Πεινάει; 3. Νυστάζει; 4. Νιώθει άρρωστος/η; 5. Κρυώνει;
ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Μπορεί ακόμα να ακούει τα πουλιά να κελαηδούν; 2. Μπορεί ακόμα να ακούει τους ανθρώπους να μιλάνε; 3. Μπορεί ακόμα να μυρίζει τα λουλούδια; 4. Μπορεί ακόμα να δει που βρίσκεται; 5. Μπορεί ακόμα να καταλάβει τι γεύση έχει αυτό που τρώει;
ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Επιθυμεί ακόμα να συναντήσει την οικογένεια του/της; 2. Θέλει ακόμα να πάει σπίτι; 3. Ελπίζει ακόμα να αλλάξει κάτι στον εαυτό του; 4. Θέλει ακόμα να δουλεύει; 5. Θέλει ακόμα να κάνει ένα περίπατο;
ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Νιώθει λυπημένος/η; 2. Νιώθει θυμωμένος/η; 3. Νιώθει φόβο; 4. Νιώθει χαρά; 5. Αγαπάει την οικογένεια του/της;
ΓΝΩΣΗΣ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Σκέφτεται ακόμα την οικογένεια του/της; 2. Γνωρίζει ότι δεν είναι ζωντανός/ή; 3. Θυμάται τα ονόματα των ατόμων της οικογένειάς του/της; 4. Θυμάται όλα αυτά που έχει μάθει; 5. Το μυαλό του/της δουλεύει;

2.3.3 Διαδικασία

Πριν από την ερευνητική διαδικασία τα παιδιά ενημερώθηκαν ότι θα ακούσουν μια ιστορία και στη συνέχεια θα ακολουθούσαν κάποια ερωτήματα σχετικά με την ιστορία. Τα παιδιά ερχόταν διαδοχικά από τις αίθουσες διδασκαλίας τους σε μία άδεια αίθουσα που μας παραχωρήθηκε από τον διευθυντή του σχολείου. Όλα τα παιδιά ρωτήθηκαν στην αρχή της διαδικασίας αν θέλουν να συμμετέχουν. Υπήρχαν δύο διαφορετικές αφηγήσεις. Τα μισά παιδιά άκουσαν τη θρησκευτική αφήγηση –που περιλάμβανε θρησκευτικές έννοιες και τα άλλα μισά κοσμική αφήγηση). Οι συνεντεύξεις ήταν ατομικές και γινόταν καταγραφή των απαντήσεων των παιδιών.

Η ακριβής διατύπωση της θρησκευτικής αφήγησης ήταν η εξής: *«Αυτή η γυναίκα (κατάλληλη φωτογραφία) αρρώστησε βαριά και πέθανε. Τα παιδιά της έκαναν κηδεία σε μια εκκλησία και την έθαψαν στο νεκροταφείο. Τα παιδιά της πηγαίνουν στην εκκλησία και προσεύχονται στο Θεό γι' αυτήν. Τώρα που είναι νεκρή...»*.

Για τη κοσμική αφήγηση, δεν συμπεριελήφθησαν θρησκευτικές έννοιες. Αντ' αυτού, ένας γιατρός περιγράφει τα γεγονότα, εξηγώντας το θάνατο στην οικογένεια: *«Αυτός ο άντρας (κατάλληλη φωτογραφία) αρρώστησε βαριά. Τα παιδιά του τον πήγαν στο νοσοκομείο. Οι γιατροί έκαναν ότι μπορούσαν για να τον βοηθήσουν, αλλά τελικά τους ανακοίνωσαν ότι πέθανε. Τώρα που είναι νεκρός...»*. Τα κείμενα και οι φωτογραφίες παρατίθενται στο Παράρτημα.

Μετά από κάθε αφήγηση ακολουθούσε ένα σύνολο ερωτήσεων (31) που είχαν να κάνουν με τις διαφορετικές λειτουργίες που υπάρχουν στα ζωντανά άτομα αλλά παύουν μετά το θάνατο. Τα παιδιά απαντούσαν σε κάθε ερώτηση με "ναι" ή "όχι". Η προσφορά επιβεβαιωτικής αλλά ουδέτερης επανατροφοδότησης από την ερευνήτρια χρησιμοποιήθηκε για να ενθαρρύνει όλες τις απαντήσεις των παιδιών ανεξάρτητα από το περιεχόμενο, και δεν υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες τα παιδιά να έδειξαν κάποια σημάδια δυσφορίας στις ερωτήσεις. Οι απαντήσεις των παιδιών στις ερωτήσεις καταγράφηκαν απευθείας πάνω στο ερωτηματολόγιο.

Β' ΜΕΡΟΣ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3.1 Ανάλυση αποτελεσμάτων

Σε αυτό το κεφάλαιο της έρευνας περιγράφονται οι στατιστικές αναλύσεις των συλλεχθέντων δεδομένων και παρουσιάζονται τα ερευνητικά αποτελέσματα. Αρχικά, παρουσιάζεται η μελέτη της παραγοντικής δομής των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα (Πίνακας 3), οι δείκτες αξιοπιστίας και εγκυρότητας των κλιμάκων μέτρησης καθώς και ο έλεγχος κανονικότητας των μεταβλητών. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι στατιστικές αναλύσεις (συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών, συγκρίσεις των μέσων τιμών) που πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου για τις κοινωνικές επιστήμες SPSS 22 (IBM Corp, 2013) και ελέγχονται οι ερευνητικές υποθέσεις που αναπτύχθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Πίνακας 1. Η παραγοντική δομή των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα. Περιλαμβάνει τις λειτουργίες που εξετάστηκαν βάσει των επιμέρους ερωτήσεων, τα δύο είδη της αφήγησης που υιοθετήθηκαν, τον αριθμό των συμμετεχόντων (N), το μέσο όσο (M.O.) καθώς και την τυπική απόκλιση (T.A.)

Λειτουργίες	Είδος Αφήγησης		N	M.O.	T.A.
Βιολογικές	ική	Θρησκευτ	28	7,79	1,771
		Κοσμική	28	7,43	1,425
Ψυχοβιολογι κές	ική	Θρησκευτ	28	6,21	1,950
		Κοσμική	28	6,14	1,627
Αισθήσεων	ική	Θρησκευτ	28	6,36	1,311
		Κοσμική	28	6,32	1,588
Επιθυμίας	ική	Θρησκευτ	28	7,14	2,013
		Κοσμική	28	6,89	1,969
Συναισθημά των	ική	Θρησκευτ	28	7,43	1,260
		Κοσμική	28	7,50	1,401
Γνώσης	ική	Θρησκευτ	28	7,07	1,676
		Κοσμική	28	7,32	1,982

Η ανάλυση Συνδιακύμανσης (ANCOVA) συνδυάζει την απλή ανάλυση διακύμανσης (ANOVA) με την παλινδρομική ανάλυση (regression). Ουσιαστικά, η ανάλυση Συνδιακύμανσης (ANCOVA) διορθώνει τους μέσους όρους της εξαρτημένης μεταβλητής μεταξύ των συγκρινόμενων ομάδων ανάλογα με την επίδραση της συμμεταβλητής στην εξαρτημένη μεταβλητή. Η χρήση της ανάλυσης Συνδιακύμανσης (ANCOVA) που χρησιμοποιήθηκε εξετάζει τη διαφοροποίηση των μέσων όρων της εξαρτημένης μεταβλητής μεταξύ των ομάδων ενός ή περισσότερων ανεξάρτητων παραγόντων, αφού προηγουμένως ελεγχθεί, η επίδραση μίας ή περισσότερων «τρίτων» μεταβλητών που ονομάζονται συμμεταβλητές (covariates), ανάλογα με το πώς οι συμμεταβλητές είναι σε θέση να προβλέψουν τις τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής. Με τη διαδικασία αυτή προσπαθούμε να μειώσουμε την «εντός των ομάδων» πηγή διασποράς (error variance), αφαιρώντας την επίδραση της συμμεταβλητής.

Συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα, πραγματοποιήθηκε ανάλυση Συνδιακύμανσης (ANCOVA) για κάθε μία μεταβλητή που μετράει μια διαφορετική λειτουργία του αποθανόντος (δηλ. βιολογική, ψυχοβιολογική, αισθήσεων, επιθυμίας, συναισθημάτων, γνώσης) ως εξαρτημένη μεταβλητή. Ανεξάρτητη μεταβλητή αποτελούσε το είδος αφήγησης, ενώ η ηλικία σε μήνες ήταν η συμμεταβλητή.

Αρχικά, πραγματοποιήθηκαν προκαταρκτικοί έλεγχοι για να διαπιστωθεί ότι δεν παραβιάζονται οι βασικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή της ανάλυσης Συνδιακύμανσης (ANCOVA) στα δεδομένα. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε έλεγχος ομοιογένειας παλινδρόμησης (Homogeneity of Regression) και βρέθηκε ότι η αλληλεπίδραση της ανεξάρτητης μεταβλητής με τη συμμεταβλητή δεν είναι στατιστικά σημαντική. Επιπλέον, βρέθηκε ότι οι τιμές της συμμεταβλητής δεν διαφοροποιούνται ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα της ανεξάρτητης μεταβλητής. Καθώς οι προκαταρκτικοί έλεγχοι έδειξαν ότι δεν παραβιάζονται οι βασικές προϋποθέσεις, εφαρμόστηκε η ανάλυση Συνδιακύμανσης (ANCOVA) στα δεδομένα.

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υπήρχε κάποια στατιστικά σημαντική επίδραση του είδους αφήγησης, μετά τον έλεγχο της επίδρασης της ηλικίας, στην αντίληψη των παιδιών για τη βιολογική έννοια του θανάτου [$F(1, 53) = .71, p = .403$], την ψυχοβιολογική [$F(1, 53) = .02, p = .878$], των αισθήσεων [$F(1, 53) = .01,$

$p = .925]$, της επιθυμίας [$F(1, 53) = .22, p = .639]$, των συναισθημάτων [$F(1, 53) = .04, p = .842]$ και της γνώσης [$F(1, 53) = .26, p = .613]$.

Ωστόσο, όσον αφορά την επίδραση της ηλικίας ως συμμεταβλητή τα αποτελέσματα έδειξαν ότι με την αύξηση της ηλικίας τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στις λειτουργίες του αποθανόντος σε σχέση με τα μικρότερα. Πιο συγκεκριμένα τα παιδιά ηλικίας 11 ετών είχαν αύξηση θετικών απαντήσεων σε όλες τις λειτουργίες σε σχέση με τα παιδιά ηλικίας 7 και 9 ετών και έτειναν να συμφωνούν με τις απαντήσεις με αυτών των 5 ετών. Αυτό έγινε περισσότερο ευδιάκριτο στις ψυχοβιολογικές λειτουργίες, επιθυμίας και γνώσης.

Πίνακας 2. Η παραγοντική δομή των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα. Περιλαμβάνει τις λειτουργίες που εξετάστηκαν βάσει των επιμέρους ερωτήσεων, ανάλογα με την ηλικία, τον αριθμό των συμμετεχόντων (N), το μέσο όσο (Μ.Ο.) καθώς και την τυπική απόκλιση (Τ.Α.)

Λειτουργίες	N	Μ.Ο.	Τ.Α.
Βιολογικές			
Νηπιαγωγείο	14	9,00	1,797
Πρώτη Δημοτικού	14	6,64	,842
Τρίτη Δημοτικού	14	6,93	1,072
Πέμπτη Δημοτικού	14	6,86	,996
Total	56	7,61	1,603
Ψυχοβιολογικές			
Νηπιαγωγείο	14	8,00	2,075
Πρώτη Δημοτικού	14	5,50	,855
Τρίτη Δημοτικού	14	5,00	,000
Πέμπτη Δημοτικού	14	6,21	1,672
Total	56	6,18	1,780
Αισθήσεων			
Νηπιαγωγείο	14	6,57	1,651
Πρώτη Δημοτικού	14	5,57	,852
Τρίτη Δημοτικού	14	6,07	1,385
Πέμπτη Δημοτικού	14	7,14	1,406
Total	56	6,34	1,443
Επιθυμίας			
Νηπιαγωγείο	14	7,14	1,875
Πρώτη Δημοτικού	14	6,14	1,657
Τρίτη Δημοτικού	14	5,96	1,381
Πέμπτη Δημοτικού	14	7,64	1,823
Total	56	7,02	1,977

Συναισθημάτων			
Νηπιαγωγείο	14	7,14	1,016
Πρώτη Δημοτικού	14	6,14	1,292
Τρίτη Δημοτικού	14	7,04	1,504
Πέμπτη Δημοτικού	14	7,64	1,099
Total	56	7,02	1,321
Γνώσης			
Νηπιαγωγείο	14	7,50	1,743
Πρώτη Δημοτικού	14	6,43	1,742
Τρίτη Δημοτικού	14	6,57	1,505
Πέμπτη Δημοτικού	14	8,29	1,816
Total	56	7,20	1,823

Πίνακας 3. Τα αποτελέσματα μετά την εφαρμογή της ανάλυσης Συνδιακύμανσης στα υπό εξέταση δεδομένα

		SS^1	df^2	MS^3	F	p
Λειτουργίες						
θανάτου						
Βιολογικές	Ηλικία	7,302	1	7,302	2,926	,093
	Αφήγηση	1,772	1	1,772	,710	,403
	Σφάλμα	132,269	53	2,496		
Ψυχοβιολογικές	Ηλικία	26,359	1	26,359	9,453	,003
	Αφήγηση	,066	1	,066	,024	,878
	Σφάλμα	147,784	53	2,788		
Αισθήσεων	Ηλικία	3,308	1	3,308	1,576	,215
	Αφήγηση	,019	1	,019	,009	,925
	Σφάλμα	111,227	53	2,099		
Επιθυμίας	Ηλικία	4,175	1	4,175	1,054	,309
	Αφήγηση	,882	1	,882	,223	,639
	Σφάλμα	209,932	53	3,961		
Συναισθημάτων	Ηλικία	5,180	1	5,180	3,028	,088
	Αφήγηση	,069	1	,069	,040	,842
	Σφάλμα	90,677	53	1,711		
Γνώσης	Ηλικία	4,805	1	4,805	1,437	,236
	Αφήγηση	,867	1	,867	,259	,613
	Σφάλμα	177,159	53	3,343		

1: άθροισμα τετραγώνων (sum of squares)

2: βαθμοί ελευθερίας

3: μέσο τετράγωνο (meansquare)

* $p < .05$, ** $p < .01$

3.2 Συζήτηση αποτελεσμάτων – Συμπεράσματα

Αρχικά εξετάστηκαν τα ευρήματα σε σχέση με τους δύο κύριους στόχους της εργασίας:

- Οι αντιλήψεις των παιδιών για τις βιολογικές και τις μεταφυσικές πτυχές της έννοιας του θανάτου διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία.
- Οι αντιλήψεις των παιδιών για τις βιολογικές και τις μεταφυσικές πτυχές της έννοιας του θανάτου διαφοροποιούνται ανάλογα με το αφηγηματικό πλαίσιο.

Στη συνέχεια, διερευνήθηκαν τα ευρήματά της εργασίας σε σχέση με άλλες πρόσφατες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με την εξέλιξη των πεποιθήσεων της μετά θάνατον ζωής σε συνάρτηση με την ηλικία. Ο τελικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι να στοιχειοθετηθούν οι μελλοντικές κατευθύνσεις της έρευνας για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου από τα παιδιά.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων σε σχέση με το αφηγηματικό πλαίσιο έδειξε ότι δεν υπήρξε κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο διαφορετικών αφηγήσεων. Όλες οι ηλικιακές ομάδες έδωσαν περισσότερες αρνητικές απαντήσεις για σωματικές λειτουργίες σε σύγκριση με τις διανοητικές λειτουργίες. Αρνητικές απαντήσεις δόθηκαν επίσης συχνότερα για συγκεκριμένα μέρη του σώματος (π.χ. τα μάτια και στα αυτιά) από ότι για συναφείς διανοητικές διεργασίες (π.χ. βλέπει ή ακούει αντίστοιχα). Επιπλέον θετικές απαντήσεις υπήρξαν στις ερωτήσεις των συναισθημάτων και επιθυμίας από όλες τις ηλικιακές ομάδες.

Τα μεγαλύτερα παιδιά διαφοροποίησαν, περισσότερο, τις σωματικές από τις πνευματικές λειτουργίες, ανεξάρτητα από το αφηγηματικό πλαίσιο, και υπερίσχυσε η άποψη ότι οι διανοητικές λειτουργίες συνεχίζονται μετά το θάνατο. Συνεπώς η αντίληψη για την έννοια του θανάτου δεν φαίνεται να επηρεάζεται από το αφηγηματικό πλαίσιο βάσει του οποίου παρουσιάζεται σε διάφορες ηλικιακές ομάδες των παιδιών υποδεικνύοντας ότι κατά τη παιδική ηλικία έχει διαμορφωθεί μία σταθερή άποψη σχετικά με την έννοια του θανάτου. Η υπερίσχυση των αρνητικών απαντήσεων σχετικά με τη μετά θάνατον ζωή αποκαλύπτει πως τα παιδιά στη σύγχρονη κοινωνία γνωρίζουν τις βασικές φυσιολογικές λειτουργίες που επιτελούνται με το θάνατο ενός ατόμου. Η διαφοροποίηση των σωματικών από τις διανοητικές λειτουργίες που παρατηρήθηκε από τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες

των παιδιών αναδύει την ανησυχία τους για τη μετά θάνατον ζωή και τη θρησκευτική διάσταση του ζητήματος.

Σε αντίθεση με την πρόταση που διατυπώθηκε σε δύο εργασίες του Bering και των συναδέλφων του (Bering & Bjorklund, 2004. Bering et al., 2005), στην παρούσα εργασία δεν προέκυψαν στοιχεία αύξησης της συχνότητας των αρνητικών απαντήσεων για τις λειτουργίες μετά τον θάνατο, με την ηλικία. Αντιθέτως, για τις ψυχοβιολογικές λειτουργίες, τις λειτουργίες αισθήσεων και των συναισθημάτων, παρατηρήθηκε αύξηση της συχνότητας των θετικών απαντήσεων. Το συγκεκριμένο εύρημα υπερισχύει την άποψη πως με την αύξηση της ηλικίας αρχίζει η ανησυχία και διερεύνηση των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή υπό ένα θρησκευτικό πλαίσιο, αποδίδοντας μεταφυσικές ιδιότητες (συνέχιση διαφόρων λειτουργιών) στο θανόντα.

Συνεπώς με μια βιολογική αντίληψη του θανάτου, τα 7χρονα παιδιά απάντησαν πως οι περισσότερες διαδικασίες, είτε σωματικές είτε διανοητικές, σταματούν στο θάνατο. Αντίθετα, τα μεγαλύτερα παιδιά που συμμετείχαν στη μελέτη, με μέσο όρο ηλικίας 11 ετών, υποστήριξαν ότι ορισμένες διεργασίες, ειδικά πνευματικές, συνεχίζονται μετά το θάνατο. Συνεπώς η συγκεκριμένη εργασία υποδεικνύει ότι η πίστη στη μετά θάνατον ζωή είναι πιθανό να εμφανιστεί ταυτόχρονα με την κατανόηση του θανάτου που συνεπάγεται το βιολογικό τερματισμό.

Πιο συγκεκριμένα, τα μεγαλύτερα παιδιά υποστηρίζουν την παύση των βιολογικών λειτουργιών και συγχρόνως την συνέχιση των γνωστικών και ψυχοβιολογικών λειτουργιών συμβατή με μια πίστη στη μετά θάνατον ζωή. Αυτό το εύρημα της διπλής σύλληψης παρατηρείται στα μεγαλύτερα παιδιά και στους ενήλικες και στην έρευνα των τόσο των Harris και Gimenez (2005) -με παιδιά σε Ισπανικά σχολεία, όσο και των Astuti και Harris (2008).

Τα πολύ μικρά παιδιά δεν παρουσίασαν συστηματικό μοτίβο απαντήσεων σχετικά με τις λειτουργίες που συνεχίζουν να λειτουργούν μετά το θάνατο. Σε αυτή την ηλικία, τα παιδιά έχουν ελάχιστη εμπειρία για να κάνουν ένα συνεχή διάλογο με τους ενήλικες και είναι γενικά πολύ ντροπαλά στις απαντήσεις κάθε είδους ερωτήσεων, ακόμη και όταν ρωτιούνται από τους γονείς τους. Στη συνέχεια, στις ηλικιακές ομάδες 7-9 ετών, τα παιδιά υποστήριξαν ότι οι περισσότερες διαδικασίες σταματούν να λειτουργούν. Από αυτή την άποψη δεν κάνουν διάκριση μεταξύ

σωματικών και πνευματικών διαδικασιών. Αυτή η αντίληψη του θανάτου ως γενική διακοπή οποιασδήποτε λειτουργίας αναπαράγει ένα πρότυπο ανάπτυξης που είναι καλά εδραιωμένο μεταξύ των παιδιών του δυτικού κόσμου (Slaughter et al., 1999).

Ένα εύστοχο εύρημα, τόσο στην έρευνα των Astuti και Harris (2008) όσο και στην προηγούμενη αναφορά των Harris και Gimenez (2005), ήταν ότι οι συμμετέχοντες είναι πιο πιθανό να αναγνωρίσουν συνέχιση της λειτουργίας των ψυχικών λειτουργιών σε σύγκριση με τις σωματικές διαδικασίες μετά το θάνατο. Ο Bering και οι συνεργάτες του σε διάφορες εργασίες (Bering, 2002. Bering & Bjorklund, 2004. Bering et al., 2005) ανέφεραν παρόμοια διαφοροποίηση μεταξύ του νου και του σώματος. Σε πολλά πειράματα, οι συμμετέχοντες ήταν πιθανό να επιβεβαιώσουν τη συνεχιζόμενη λειτουργία των ψυχικών (π.χ. αισθήσεων ή συναισθημάτων) σε σύγκριση με των βιολογικών (π.χ. λειτουργικότητα του εγκεφάλου) λειτουργιών. Παρ'όλα αυτά, ο Bering και οι συνεργάτες του (Bering, 2007. Bering & Bjorklund, 2004) ερμήνευσαν αυτά τα αποτελέσματα διαφορετικά. Πρότειναν πως η τάση των παιδιών να υποστηρίζουν ότι οι ψυχικές διαδικασίες συνεχίζουν να λειτουργούν μετά το θάνατο είναι η φυσική εξέλιξη μιας προεπιλεγμένης γνωστικής στάσης που αποκτήθηκε μέσω κοινωνικού εγκλωβισμού. Επιπλέον, προέβλεψαν μια αναπτυξιακή αναστολή αυτής της προεπιλεγμένης στάσης: *«Καθώς τα παιδιά αναπτύσσονται, τείνουν να αποκτούν βιολογικές γνώσεις, και αυτές πιθανώς να εφαρμόσουν όταν σκέφτονται για την ψυχολογική κατάσταση των νεκρών παραγόντων»* (Bering & Bjorklund, 2004, σελ. 218). Έτσι, τα παιδιά θα πρέπει να αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο ότι τόσο οι διανοητικές όσο και οι σωματικές διεργασίες σταματούν με το θάνατο. Η άποψη αυτή προβλέπει επομένως, ότι το χάσμα μεταξύ των απαντήσεων για τις ψυχικές λειτουργίες σε σύγκριση με τις βιολογικές θα εξασθενήσει ή και θα εξαφανιστεί εντελώς, καθώς η βιολογική έννοια του θανάτου εφαρμόζεται όλο και περισσότερο, όχι μόνο σε βιολογικές διεργασίες αλλά και σε ψυχικές διαδικασίες.

Τα δικά μας ευρήματά δείχνουν, ότι το χάσμα μεταξύ σώματος και νου γίνεται πιο εμφανές κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης. Φαίνεται ότι με την πάροδο του χρόνου τα παιδιά αναπτύσσουν την ικανότητα να διαχωρίζουν τις φυσιολογικές από τις πνευματικές λειτουργίες του σώματος, ακόμα και όταν αυτός ο διαχωρισμός αφορά σε δυσπρόσιτες έννοιες, όπως αυτή του θανάτου. Αξίζει να σημειωθεί επίσης

ότι, παρόλο που τα παιδιά ηλικίας 5 ετών έδωσαν λιγότερες αρνητικές απαντήσεις για την παύση λειτουργιών από ό, τι τα παιδιά 7 ετών, αυτό μπορεί να αποδοθεί ευλόγως στο μη συστηματικό τρόπο απαντήσεων και όχι σε έγκαιρη πίστη στη μετά θάνατον ζωή.

3.3 Περιορισμοί της έρευνας

Μια περιγραφική έρευνα υπόκειται σε διάφορους μεθοδολογικούς περιορισμούς, οι οποίοι κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν, καθώς καθιστούν αναγκαία την προσεκτική ερμηνεία των αποτελεσμάτων. Η παρούσα διπλωματική εργασία αποτελεί μια συγχρονική έρευνα η οποία βασίστηκε σε δεδομένα που συλλέχθηκαν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο (2016). Βασικά θέματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη, καθώς υπήρξαν παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό της μεθοδολογίας και του τρόπου επιλογής του δείγματος, είναι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε η παρούσα έρευνα και οι περιορισμοί που υπήρχαν όσον αφορά το διαθέσιμο χρόνο.

Η διαμόρφωση του δείγματος πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της συμπτωματικής δειγματοληψίας που βασίζεται στη συλλογή ατόμων που είναι άμεσα διαθέσιμοι, προσβάσιμοι και πρόθυμοι να συμμετέχουν στην έρευνα σε εθελοντική βάση. Αν και η χρήση ευκαιριακών δειγμάτων είναι ευρέως διαδεδομένη στο χώρο της Ψυχολογίας, καθώς η διαδικασία επιλογής ενός τυχαίου δείγματος από ένα μεγάλο πληθυσμό είναι χρονοβόρα και δαπανηρή, παρουσιάζει περιορισμούς, κυρίως όσον αφορά την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος (Cohen, Manion, & Morrison, 2008). Στη σύνθεση του συγκεκριμένου δείγματος, οι συμμετέχοντες ήταν μαθητές νηπιαγωγείου και δημοτικού που διέμεναν ως επί το πλείστο στην πόλη της Λάρισας, ενώ μόνο ένα μικρό σχετικά ποσοστό των συμμετεχόντων κατοικούσαν σε αγροτικές περιοχές. Η συλλογή υποκειμένων από πολυποίκιλα πλαίσια και με διαφορετικά υπόβαθρα, θα μπορούσε ενδεχομένως να βελτιώσει τη δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων μας. Ωστόσο, αν και το δείγμα αυτό είναι μεροληπτικό και δεν έχει την ίδια διάρθρωση με αυτή του γενικού πληθυσμού, τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να γενικευθούν σε πληθυσμούς που έχουν χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά το δείγματος.

Η παρούσα έρευνα βασίζεται σε μονο-μεθοδολογική προσέγγιση με αμιγώς ποσοτικά δεδομένα. Επιπλέον, η συσχετιστική φύση των αποτελεσμάτων δεν επιτρέπει στη δημιουργία σχέσεων «αιτίας – αποτελέσματος». Αν και η χρήση των ερωτηματολογίων επιτρέπει στην τυποποίηση των στοιχείων που συλλέγονται και στη δυνατότητα προσέγγισης μεγάλου μέρους πληθυσμού, ένας συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών διαδικασιών (π.χ. ερωτήσεις ανοιχτού τύπου) θα μπορούσε

ενδεχομένως να προσφέρει στον ερευνητή περισσότερες πληροφορίες, καθώς και τη δυνατότητα περαιτέρω εμβάθυνσης του υπό διερεύνηση θέματος.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκαν ως βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων παρουσιάζει με τη σειρά του περιορισμούς που σχετίζονται με τη φύση και την έκταση του. Πρόκειται για τυποποιημένο ερωτηματολόγιο, οι ερωτήσεις υποβλήθηκαν στα παιδιά σε μορφή συνέντευξης με δηλώσεις που αντιπροσωπεύονται σε υποκλίμακες με ερευνητικό και όχι διαγνωστικό σκοπό και ως εκ τούτου θα πρέπει, λοιπόν, να λάβουμε υπόψη τυχόν φαινόμενα ψεύδους ή την τάση για κοινωνικά αποδεκτές απαντήσεις.

Στην παρούσα έρευνα έγινε προσπάθεια να περιοριστούν τα προβλήματα αυτά προσφέροντας τη δυνατότητα επικοινωνίας των συμμετεχόντων με την ερευνήτρια για την παροχή επεξηγήσεων, διευκρινιστικών επισημάνσεων ή ανατροφοδότησης για την πορεία της έρευνας. Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας αποτελούν μια σημαντική αποτύπωση των αντιλήψεων των παιδιών και πιστεύουμε ότι προσφέρουν σημαντικά στοιχεία αναφορικά με την επίδραση της ηλικίας στην κατανόηση του θανάτου αλλά και αυτή της αφήγησης.

3.4 Προτάσεις για Περαιτέρω Έρευνα

Η μελέτη των πεποιθήσεων για την μετά θάνατο ζωή είναι ένα πολυδιάστατο θέμα στο οποίο εμπλέκονται πολλοί παράγοντες. Οι μελλοντικές μελέτες αλλά και οι έρευνες που θα πραγματοποιηθούν αναμένεται πως θα δώσουν σημαντικά ευρήματα σχετικά με το ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην διαμόρφωση αυτών των πεποιθήσεων. Πέρα από την επίδραση που ασκούν οι γονείς και οι σημαντικοί άλλοι, η θρησκευτικότητα αλλά και το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο ζει κάθε παιδί επιδρούν σημαντικά και οι πεποιθήσεις (αλλά και πως οδηγήθηκε στην κατανόηση) για τον θάνατο.

Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές (Boyatzis, 2005) μέσα στα πλαίσια της οικογένειας μεταβιβάζονται ιδέες για την μεταθανάτια ζωή, και συζητούν για μεταφυσικά θέματα. Η οικογένεια σύμφωνα με την Heller (1986) έχει το ρόλο του διερμηνέα στην θρησκευτική ζωή του παιδιού αλλά και στην απόκτηση μιας θρησκευτικής ιδεολογίας.

Επομένως είναι σημαντικό οι επόμενες έρευνες να εξετάσουν πως το οικογενειακό περιβάλλον επηρεάζει τα στο να σχηματίσει ένα παιδί πεποιθήσεις για την μεταθανάτια ζωή.

Φυσικά θα ήταν σημαντικό να ερευνηθεί περισσότερο η επιρροή του αφηγηματικού πλαισίου στις μεταθανάτιες πεποιθήσεις παρότι στην παρούσα έρευνα δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική βιβλιογραφία:

Βεκρής, Π., Γαστεράτου, Σ., Λουμπάκη, Π., Μαρτζούκου, Θ., Νικολαΐδου, Λ., Τύμη, Ν. (2009). *Η μεταθανάτια ζωή στους αρχαίους πολιτισμούς*. Αθήνα: Νέα Ακρόπολη.

Bacqué, Fr. M. (2007). *Πένθος και Υγεία. Άλλοτε και Σήμερα*. Αθήνα: Θυμάρι.

Γιαννικοπούλου, Α. (1995). Κριτήρια επιτυχημένης εικονογράφησης παιδικών βιβλίων. *Διαδρομές*, 34, 210-213.

Γιαννικοπούλου Α. (2005). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία, *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, 48, 76-83.

Cole, M. & Cole, S. (2011). *Η ανάπτυξη των παιδιών*, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Douglas, J. D. (2007). *Θάνατος. Μια σύντομη ιστορία*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Herbert, M. (2008). *Τα Παιδιά μπροστά στο Πένθος και την Απώλεια*. Παπαδιώτη - Αθανασίου (Επιμ. Εκδ.), Β. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. (αρχική έκδοση: 1996)

Kroen, W. C. (2007). *Πώς να βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν ένα θάνατο*. (μετάφραση: Παπαγιαννοπούλου Μ.). Αθήνα: Φυτράκη (αρχική έκδοση: 1996).

Λεονταρή Α. (2006). *Παιδιά και πένθος*, Επιστημονική επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρίας Βορείου Ελλάδος, τόμος 4, (σσ.283 -299).

Λεονταρή, Α., Μπονώτη, Φ., Δερμιτζάκη, Ε., & Οικονόμου, Α. (2013). *Το θέμα του θανάτου στη σχολική τάξη: Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών*. Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Αλεξανδρούπολη, 15-19/5 2013.

Λεονταρή, Α. (2015). Στο παιδιά και έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει, *Θάνατος και πένθος*. Αθήνα: ΕΣΤΙΑ.

Παπαδάτου, Δ. (1999). «Το παιδί μπροστά στην και στο θάνατο». Στο: Νίλσεν Μ., Παπαδάτου Δ. (Επιμ. Εκδ.), *Όταν η χρόνια αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. (σσ. 15-25), Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Β' ΚΠΣ.

Σούλης, Σ. (2000). Η έννοια του θανάτου στα παιδιά και τους εφήβους με Νοητική Υστέρηση. *Πρακτικά Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής*, Κυπριωτάκης (Επιμ. Εκδ.), Ρέθυμνο: Α. Π.Τ.Δ.Ε Παν/μίου Κρήτης.

Τσιάντης, Γ. (1988). *Το παιδί και ο θάνατος – Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογενείας (τεύχος Α')*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Χατζηνικολάου, Σ. (2009). Οι διεργασίες θρήνου στα παιδιά, *Επιστημονικό Βήμα*, 11, 77-90.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

Adler, C. S. (1990). *Ghost brother*. New York: Clarion Books.

Anthony, S. (1939). A study of the development of the concept of death. *British Journal of Educational Psychology*, 9, 276-277). (Abstract).

Arndt, J., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T. & Simon, L. (1997). Suppression, accessibility of death related thoughts, and cultural worldview defense: Exploring the psychodynamics of terror management. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 5 – 18.

Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive Science*, 32, 713-740.

- Beauchamp, N. W. (1974). The young child's perceptions of death. Doctoral dissertation, Purdue University. *Dissertation Abstracts International*, 35, 3288A-3289A.
- Benoliel, J. Q. (1998). Loss bereavement: Perspectives, theories, challenges. *Canadian Journal of Nursing Research* 30 (4), 263 - 272.
- Bering, J., Blasi, C. & Bjorklund, D., (2005). The development of afterlife beliefs in religiously and secularly schooled children. *British Journal of Developmental Psychology*, 23, 587- 607.
- Blum, A. H. (1975). Children's conceptions of death and an afterlife. *Dissertation Abstracts International*, 36, 5248B.
- Boyatzis, C. J. (2005). Religious and Spiritual Development in Childhood. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (σσ. 123-143). New York: Guilford Press.
- Brent, S. B., Lin, C., Speece, M. W., Dong, Q., & Yang, C. (1996). The development of the concept of death among Chinese and U.S. children 2–17 years of age: From binary to ‘fuzzy’ concepts? *Omega*, 33, 67–83.
- Candy – Gibbs, S. E., Sharp, K. C., & Petrun, C. J. (1984-1985). The effects of age, object, and cultural/religious background on children’s concepts of death. *Omega*, 15 (4), 329-346.
- Childers, W., & Wimmer, M. (1971). The concept of death in children. *Child Development*, 42, 1299-1301.
- Clark, D., (Ed.) (1993). The Sociology of Death: Theory, Culture, Practice. Series: Sociological review monograph. Oxford: *Blackwell Publishers/The Sociological Review*
- Corr, C. (1995). Η κατανόηση της έννοιας του θανάτου στα παιδιά. In K. Doka. (Ed.). *Children Mourning, Mourning. Children. Washington: The Hospice Foundation of America*, (σσ. 3-17).

Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: Relationships to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 123–127.

Cruse, D. R., & Cruse, D. (1976). Helping children understand death. *Young Children*, 32 (1), 21-25.

Cruse, D. R., & Cruse, D. (1979). Attitudes toward death education for young children. *Death Education*, 3, 31-40.

Durkheim, E. (1897/1951). *Suicide: A study in sociology*. New York: Free Press.

Eiser, C. (1985). *The Psychology of Childhood Illness*, New York: Springer Verlag.

Evans, J. (2008). Dual-processing accounts of reasoning, judgement, and social cognition. *University of Plymouth*, 59, 255-278.

Evans, E.M., Harris, P., Legare, C. & Rosengren, K. (2012). The coexistence of natural and supernatural explanations across cultures and development. *Child development*, 83 (3), 779-793.

Frangoulis, S., Jordan, N. & Lansdown, R., (1996): Children's Concepts of an Afterlife, *British Journal of Religious Education*, 18 (2), 114-123.

Freud, S. (1915) Considérations actuelles sur la Guerre et sur la Mort. Dans: *Les Classiques des Sciences Sociales, dirigée par Tremblai J-M*. Edition électronique, 2001'Université du Québec.

www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html.

Gartley, W., & Bernasconi, M. (1967). The concept of death in children. *Journal of Genetic Psychology*, 110, 71-85.

Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 4, 163–179.

- Guy, T. (1993). Exploratory study of elementary-aged conceptions of death through the use of story. *Death Studies*, 17, 27–54.
- Hansen, Y. (1973). Development of the concept of death: Cognitive aspects (Doctoral dissertation, California School of Professional Psychology, 1972). *Dissertation Abstracts International*, 34, 853B.
- Harris, P. L., & Gimenez, M. (2005). Children's Acceptance of Conflicting Testimony: The case of death. *Journal of Cognition and Culture*, 5, 143-164.
- Harris, P. L. & Astuti, R. (2006). Learning that there is life after death. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 475-476.
- Heller, D. (1986). *The children's God*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hodge, M. (2017). Dead-survivors, the living-dead and concepts and conceptions of death, *Research Gate*, 10, 197-218.
- Holcomb, L. E., Neimeyer, R. A., & Moore, M. K. (1993). Personal meanings of death: A content analysis of free-response narratives. *Death Studies*, 17, 299–318.
- Hornblum, J. N. (1978). Death concepts in childhood and their relationship to concepts of time and conservation (Doctoral dissertation, Temple University, 1978). *Dissertation Abstracts International*, 39, 2146A.
- Hunter, S. B., & Smith, D. E. (2008). Predictors of children's understandings of death: Age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence. *Omega*, 57, 143–162.
- Jordan, M. K. (1989). *Losing uncle Tim*. Niles: Whitman.
- Kane, B. (1979). Children's concept of death. *Journal of Genetic Psychology*, 134, 141–153.
- Kastenbaum, R. (1967). The child's understanding of death: How does it develop? In A. Grollman (Ed.), *Explaining death to children* (σσ.. 80 – 109). Boston: Beacon Press.

- Kaufman, W. (1976). Death without dread. *In Existentialism, religion, and death 13 essays* (σσ.. 225 – 248). New York: Meridian.
- Kenyon, B. (2001). Current research in children's conceptions of death: A critical review. *Omega–Journal of Death and Dying*, 43 (σσ.,63 – 91).
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, death, and cognitive development (Doctoral dissertation, University of Missouri, 1972). *Dissertation Abstracts International*, 33, 4512B.
- Koocher, G. P. (1973). Childhood, death, and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9, 369-375.
- Kroen, W. C. (1996). *Helping children cope with the loss of a loved one: A guide for grownups*. Free Spirit Publishing.
- Kübler-Ross, E. (1969). *On death and dying*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- Lazar, A. & Torney- Purta, J. (1991). The development of the subconcepts of death in young children: A short- term longitudinal study, *Child development*, 62, 1321- 1333.
- Lonetto, R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York, NY: Springer.
- Mahon, M., Goldberg, R., & Washington, S. (1999). Discussing death in the classroom: Beliefs and experiences of educators and education students. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 39(2), 99–121.
- McGovern, M. & Barry, M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333.
- McNeil, J. (1983). Young mothers' communication about death with their children. *Death education*, 6 (4), (σ. 323).
- McWhirter, L. (1980). Awareness of Death in Belfast Children. Paper presented at the Annual Conference of the British Psychological Society, University of Aberdeen.

- Melear, J. D. (1973). Children's conceptions of death. *Journal of Genetic Psychology*, 123, 359-360.
- Melvin, D., & Lukeman, D. (2000). Bereavement: A framework for those working with children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 5(4), 521-539.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27.
- Neimeyer, R. A., Fontana, D. J., & Gold, K. (1983). A manual for content analysis of death constructs. *Death Education*, 7(2-3), 299-320.
- Nelson, E., Sloper, P., Charlton, A. & While, D. (1994). Children who have a parent with cancer. *Journal of Cancer Education*, 9, 30-36.
- Orbach, I., Talmon, O., Kedem, P., & Har-Even, D. (1987). Sequential patterns of five subconcepts of human and animal death in children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 26, 453-463.
- Owen, J. (1998). The manual of clinical psychopharmacology. *Depression and Anxiety*, 8(4).
- Ozorak, E., (1989). Social and Cognitive Influences on the Development of Religious Beliefs and Commitment in Adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28(4), 448-463.
- Reilly, T. P., Hasazi, J. E., & Bond, L. A. (1983). Children's conceptions of death and personal mortality. *Journal of Pediatric Psychology*, 8, 21-31.
- Robinson, R. A. (1976). The development of a concept of death in selected groups of Mexican American and Anglo American children. Doctoral dissertation, California School of Professional Psychology. *Dissertation Abstracts International*, 1978, 38, 4478B.
- Rosengren, K. S., Miller, R. J., Gutierrez, I. T., Chow, P. I., Schein, S., & Anderson, K. N. (in press). Children's understanding of death:

Toward a contextual perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*.

Safier, G. (1964). A study in relationships between the life and death concepts in children. *Journal of Genetic Psychology*, 105, 283 – 294.

Schilder, P., & Weschler, D. (1934). The attitude of children towards death. *Journal of Genetic Psychology*, 45, 406 – 451.

Schonfeld, D. & Smilansky, S. (1989). A cross cultural comparison of Israeli and American children's death concepts, *Death studies*, 13(6), 593- 604.

Siegel, K., Mesagno, F., & Christ, G. (1990). A prevention program for bereaved children. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60 (2), 168-175.

Silverman, P., Weiner, A. & Nava el ad (1995). Parent-child communication in bereaved Israeli families. *Omega*, 4, 22, 95.

Slaughter, V., & Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 43, 1 – 30.

Slaughter, V. (2005) Young children's understanding of death, *Australian Psychologist*, 40, 179-186.

Slaughter, V. & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children, *SAGE Publications*, 12(4), 525- 535.

Smilansky, S. (1987). *On death: Helping children understand and cope*. New York: Peter Lang.

Speece, M. W. & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671–1686.

Speece, M. W. & Brent, S. B. (1996). The development of children's understanding of death. In C. A. Corr & D. M. Corr (Eds.), *Handbook of children's death and bereavement* (σσ. 29–50). New York: Springer.

- Steiner, G. L. (1965). Children's concepts of life and death: A developmental study (Doctoral dissertation, Columbia University, 1965). *Dissertation Abstracts International*, 26, 1164.
- Sternlicht, M. (1980). The concept of death in preoperational retarded children. *Journal of Genetic Psychology*, 137, 157-164.
- Swain, H. L. (1975). The concept of death in children (Doctoral dissertation, Marquette University, 1975), *Dissertation Abstracts International*, 37, 898A-899A.
- Swain, H. L. (1979). Childhood views of death. *Death Education*, 2, 341-358.
- Takeuchi, H., Hiroe, T., Kanai, T., Morinobu, S., Kitamura, T., Takahashi, K. (2003). Childhood parental separation experiences and depressive symptomatology in acute major depression. *Psychiatry & Clinical Neurosciences*, 57 (2), 215-230.
- Von Hug-Helmuth, H. (1964). The child's concept of death. *Psychoanalytic Quarterly*, 34, 499 – 516.
- Vygotsky, L. S. (1962). *Thought and language*. New York: M.I.T. Press.
- Wass, H., & Towry, B. J. (1980). Children's death concepts and ethnicity. *Death Education*, 4, 83- 87.
- White, E. A., Elsom, B. & Prawat, R. (1978). Children's conceptions of death. *Child Development*, 49, 307-310.
- Yang, S. C., & Chen, S. F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death Studies*, 26, 143–175.
- Zolten K. & Long N. (1997), *How to talk to children about death*, www.parenting-ed.org.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Ερωτηματολόγιο

Ερωτήσεις που ακολουθούν μετά από κάθε αφήγηση:

Αγόρι:

Ηλικία:

Τάξη:

Κορίτσι:

ΒΙΟΛΟΓΙΚΕΣ

1. Χρειάζεται να φάει φαγητό ξανά;
2. Χρειάζεται να πει νερό ξανά;
3. Τα μάτια του/της βλέπουν;
4. Τα αυτιά του/της λειτουργούν;
5. Μπορεί να περπατήσει;
6. Η καρδιά του/της χτυπάει;

ΨΥΧΟΒΙΟΛΟΓΙΚΕΣ

1. Διψάει;
2. Πεινάει;
3. Νυστάζει;
4. Νιώθει άρρωστος/η;
5. Κρυώνει;

ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

1. Μπορεί ακόμα να ακούει τα πουλιά να κελαηδούν;
2. Μπορεί ακόμα να ακούει τους ανθρώπους να μιλάνε;
3. Μπορεί ακόμα να μυρίζει τα λουλούδια;
4. Μπορεί ακόμα να δει που βρίσκεται;
5. Μπορεί ακόμα να καταλάβει τι γεύση έχει αυτό που τρώει;

ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ

1. Επιθυμεί ακόμα να συναντήσει την οικογένεια του/της;
2. Θέλει ακόμα να πάει σπίτι;
3. Ελπίζει ακόμα να αλλάξει κάτι στον εαυτό του;
4. Θέλει ακόμα να δουλεύει;
5. Θέλει ακόμα να κάνει ένα περίπατο;

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Νιώθει λυπημένος/η;
2. Νιώθει θυμωμένος/η;
3. Νιώθει φόβο;

4. Νιώθει χαρά;
5. Αγαπάει την οικογένεια του/της;

ΓΝΩΣΗΣ

1. Σκέφτεται ακόμα την οικογένεια του/της;
2. Γνωρίζει ότι δεν είναι ζωντανός/ή;
3. Θυμάται τα ονόματα των ατόμων της οικογενείας του/της;
4. Θυμάται όλα αυτά που έχει μάθει;
5. Το μυαλό του/της δουλεύει;

2. Οι εικόνες που χρησιμοποιήθηκαν:

1. Για την θρησκευτική αφήγηση:

2. Για την κοσμική αφήγηση:

3. Οι ιστορίες που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι εξής:

Θρησκευτική αφήγηση

Αυτός ο άνδρας/αυτή η γυναίκα αρρώστησε βαριά και πέθανε. Τα παιδιά του/της τον/την έθαψαν στο νεκροταφείο. Τα παιδιά του/της πηγαίνουν στην εκκλησία και προσεύχονται στο Θεό γι αυτόν/αυτήν. Τώρα που είναι νεκρός/ή.....

Κοσμική αφήγηση

Αυτός ο άνδρας/αυτή η γυναίκα (κατάλληλη φωτογραφία) αρρώστησε βαριά. Τα παιδιά του τον/την πήγαν στο νοσοκομείο. Οι γιατροί έκαναν ότι μπορούσαν για να τον/τη βοηθήσουν, αλλά πέθανε. Τώρα που είναι νεκρός/ή.....